

Setinský, Jiří

Krise a teorie rovnováhy v české a slovenské buržoazní politické ekonomii

In: *Teorie krizí v Československu*. Vyd. 1. V Praze: Státní pedagogické nakladatelství, 1964, pp. 34-76

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119597>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

KRIZE A TEORIE ROVNOVÁHY V ČESKÉ A SLOVENSKÉ BURŽOAZNÍ POLITICKÉ EKONOMII

1. Teorie krize před rokem 1929

Pojetí problému krize v české buržoazní politické ekonomii v období před první světovou válkou a v prvním desetiletí po válce se nijak neliší od pojetí, které jsme vylíčili v první části předchozí kapitoly. Česká buržoazní politická ekonomie z počátku tohoto století je charakterizována především jmény Albín Bráf, Jan Koloušek, Alois Rašín. Probíráme-li se jejich pracemi, vidíme, že ve všech případech je problematice krize vymezeno celkem podřadné místo. O krizích se hovoří jen jaksí na okraji, skoro vždy v souvislosti s rozdělováním. Běžně se rozlišují krize peněžní a úvěrová, výrobní, odbytová, jako samostatné typy krizí. Podle Bráfa je hlavní příčinou krizí anarchie kapitalistického hospodářství, avšak jen do té míry, že vznik krizí usnadňují. Hluběji se krizemi zabývá toliko Koloušek, který poukazuje v souvislosti s nimi i na rozpornost zájmů buržoazie a dělnictva. V krizích vidí především jen následek špatného rozdělení důchodů. Zároveň však popírá všeobecnost krizí; krize prý byly totiž až dosud vždy jen místními poruchami.

Přední místo v české buržoazní politické ekonomii zaujal hned v prvních letech první republiky Karel Engliš. Je to jistě nejvýznačnější postava českého buržoazního ekonomického myšlení první republiky, nejen teoretik, nýbrž i praktik, který téměř po celou dobu jejího trvání řídil měnovou a finanční politiku jednak přímo jako ministr financí nebo jako guvernér Národní banky, jednak nepřímo svým osobním i teoretickým vlivem na aktivní politiky. Významným dílem ve vývoji české buržoazní politické ekonomie je první Englišova souhrnná práce *Národní hospodářství*, vydaná poprvé v roce 1924. Způsob, jakým se zde pojednává o krizi, je v jádru úplně shodný se způsobem běžným v buržoazní politické ekonomii před první světovou válkou. Podobně jako Bráf (ostatně Englišův učitel), má zde i Engliš krizi za něco celkem méně významného, za něco, o čem je třeba se zmínit jen pro celkové doplnění obrazu. Je jistě příznačné, že ve své práci, která má více než 600 stránek, věnuje otázkám krize necelé čtyři stránky. Přitom staví vedle sebe poruchy vyplývající z živelných pohrom i krizi — fázi cyklu jako rovnocenné. Cyklus v celém rozsahu ani nezkušmá. Je zřejmé, že jej vlastně nepovažuje za imanentní formu vývoje kapitalistického hospodářství a že krize tu vystupují jen jako jakýsi patologický stav

hospodářství. Charakteristické je i to, že Engliš staví proti sobě krizi výrobní a úvěrovou jako samostatné činitele.

V podstatě zde pojímá Engliš krize jako nevídaný následek volné soutěže. Podle něho jsou tedy vyvolávány anarchií výroby a všechno, co čelí anarchii, čelí zároveň i krizím. V duchu názorů buržoazních ekonomů z období formování monopolistického kapitalismu má Engliš na mysli zejména vliv monopolů. Píše: „Účinky kartelu musí být opačné nežli volná soutěž. Anarchická výroba přestává, výroba je ovládána z ústředí záměrně a hospodárně s dokonalým přehledem, krize z nadvýroby (z výnosu rovnováhy mezi výrobou a spotřebou) přestávají.“¹⁾ Jako další prostředek pro regulování uvádí Engliš diskontní politiku cedulové banky.

Krize tedy zaujímají v této době v Englišově výkladu jen podřízené místo. Neznamená to, že by jim Engliš nevěnoval pozornost vůbec. Napsal např. mnoho novinářských článků o problematice první poválečné krize (1921/22) v našem národním hospodářství. I zde se však ukazuje jednostrannost pojetí. Protože tato krize byla u nás doprovázena i záměrně inscenovanou deflací, zkoumá jen jako jev měnový.

Konečně Engliš od sebe vlastně odděluje krize a kapitalismus. Fakticky to dělá již tím, že uvádí vedle sebe jako stejně významné činitele přírodní katastrofy a krize cyklické. Z tohoto pak hlediska v závěru svého pojednání o krizích dochází dokonce i k absurdnímu názoru o možnostech krize v socialismu: „Přehlíží se tu, že nespočívají všechny příčiny krizí v právní organizaci výroby a že by ani v socialistickém státě nebyly vyloučeny různé pohromy, např. neúroda, a jistý rozdíl by byl v tom, že by se v socialistickém státě již předem rozvrhlo zlo na všechny členy společnosti...“²⁾

Na tomto místě se nezabýváme kritikou této původní Englišovy verze výkladu krize, neboť o uvedených názorech hovoříme jen proto, abychom ukázali vývoj přístupu k tomuto problému. Z tohoto hlediska je však důležité si všimnout, že Engliš nevysvětluje krizi jednoduše, tj. z nějaké jednotné příčiny. Vidíme, že připouští naopak pluralitu příčin, jež jsou podle něj rovnocenné. Myšlenka je důkladně propracována později v Englišových diskusích o krizi let 1929—33 a souhrnně je vyložena až v Englišova stěžejním díle, v „Soustavě národního hospodářství“ z roku 1937. Tato fáze Englišových názorů na krizi tvoří v jistém smyslu i hlavní problém naší práce a bude předmětem dalšího samostatného obšírného rozboru. Proto zatím Engliše opustíme a všimneme si první a po dlouhou dobu jediné monografie o krizích a konjunkturách v české buržoazní ekonomické literatuře.

Je jí spis Cyrila Čechráka *Hospodářské konjunktury*. Byl vydán v roce 1930. Vznikl v podstatě před propuknutím krize z roku 1929 a nenese ovšem

¹⁾ Engliš, *Národní hospodářství*, str. 116.

²⁾ Engliš, *op. cit.*, str. 443.

stopy diskusí kolem této krize. Jeho autor ani později nezasáhl do sporů o otázkách protikrizové politiky, a proto o názorech Čechrákových pojednáváme odděleně od ostatních buržoazních ekonomů.³⁾

Čechrák zaujímá v české buržoazní politické ekonomii zvláštní místo potud, že je v ní jediným představitelem institucionální školy.

Politická ekonomie („všeobecná ekonomika“ v jeho terminologii) je mu výkladem o hospodářských institucích. Tohoto pojmu „se užívá ve smyslu každé typické objektivní formy hospodářského života, jež jako taková je nesena a zakotvena určitou tradicí a nemá charakter čistě individuálního výtvoru“.⁴⁾

Podle Čechráka jsou hospodářská jednání a prostředky obvykle racionální, což se projevuje v principu ekonomičnosti. Tato racionalita je však křížena iracionálními vlivy, do nichž nepatří jen jednání proti vůli hospodářského subjektu, nýbrž i účinky hospodářských institucí, jež tvoří historickou strukturu a statiku hospodářské organizace. (Kritiku institucionalismu jsme podali již v předchozí kapitole, a proto se jí na tomto místě již nebudeme zabývat.)

Čechrákova monografie o konjunkturálním cyklu má zcela zřetelné stopy názorů Mitchellových. Jistým pozitivním rysem je u Čechráka, že zdůrazňuje dynamickou stránku hospodářského dění a že konjunkturální cyklus pokládá za kapitalistické ekonomice imanentní. Zároveň je však jeho učení skrz naskrz zaměřeno na zastření pravé příčiny a podstaty cyklu i jeho jádra — krize. Čechrák se např. vyhýbá i názvu „kapitalismus“ a volí místo toho (podobně jako Mitchell) raději eufemistický a mlhavý termín „společnost s pokročilou hospodářskou organizací“ nebo „společnost s organizací založenou na motivech peněžních.“ Těmito neurčitými formulacemi má být zřejmě zamaskována skutečná souvislost cyklu s rozpory kapitalistické organizace výroby. Čechrák však ani nezkoumá samu krizi přímo a vůbec se vyhýbá termínu „konjunkturální cyklus“, jež nahrazuje formulací „konjunkturální vlnění“. Snaží se naopak konstruovat podle vzoru Mitchellova bezkrizový cyklus v němž moment zvratu rozmachu, představující řešení antagonistických rozporů reprodukce, mizí a je nahrazen pouhým střídáním vzestupných a sestupných vln, což hospodářství dodává určitý rytmus.

Jak však vzniká toto „vlnění“? Čechrák správně ukazuje, že hospodářské dění je v kapitalismu ovládáno výdělečnými, přesněji ziskovými motivy. Každá skutečnost, jež zvýší nebo sníží vyhlídky na zisk, působí i na jednání a plány podnikatelů. Protože jsou jednotlivá odvětví spolu spojena, rozlévají se příznivé i nepříznivé okolnosti po celém hospodářství. Při tom dochází k srážkám proti-

³⁾ Cyril Čechrák byl nejprve profesorem národního hospodářství na právnické fakultě v Bratislavě. Později přešel na právnickou fakultu v Praze, kde působil řadu let ještě po r. 1945.

⁴⁾ Čechrák, Všeobecná ekonomika, str. 9.

chůdných zájmů jednotlivých podnikatelů následkem bezplánovitosti celého hospodářství.

„Vcelku základní příčinou vlnění jest všude přítomný shon po soukromo-hospodářské rentabilitě, po zisku, který číhá na každou příležitost, jest v zásadě optimistický, někdy až přehnaně, když jest tu popud, a jest zas přehnaně pesimistický, když popudu není. Tot' spekulativnost obchodního podnikání, jež dělá neklid, vlnění, ne konsum. Některé další momenty mohou ovšem pohybu dodat určitě pravidelnosti.“⁵⁾

V podstatě je tedy podle Čechráka příčinou cyklu anarchie, bezplánovitost, živelnost, anebo řečeno jeho slovy „iracionálnost“ kapitalistického hospodářství, v níž se vyhrazuje důležité místo i psychologickým vlivům. Je zajímavé, jak sám Čechrák (podobně jako Mitchell) bezděky přesně formuluje rozpor mezi organizovaností výroby uvnitř podniku a anarchií společenské výroby, když píše: „Systém má ovšem také své známé závady. Pečuje sice o koordinaci úsilí v jednotlivých podnicích, ale nikoliv o účinnou koordinaci mezi nezávislými podniky. Odtud tzv. bezplánovitost.“⁶⁾

Anarchie kapitalistické výroby je ovšem velmi důležitou příčinou krizí. Ne však v tom smyslu, jak ji chápe Čechrák. Anarchie je příčinou krizí proto, že je bezprostředním následkem objektivního základního rozporu kapitalismu. Čechrák ji však chápe překrouceně. Jako buržoazní ekonom není pochopitelně s to analyzovat správně podstatu kapitalistického vlastnictví a vidět v jím způsobené anarchii a živelnosti společenské výroby projev jeho historické omezenosti. Proto nevidí v anarchii a živelnosti kapitalistického hospodářství neodlučitelný rys kapitalismu, nýbrž chápe ji jen jako nedostatek „racionálnosti“, zdůrazňuje emocionální stránku a psychologii kapitalistického podnikatele. Z toho ovšem musí dojít až k hlásání možností „zracionálnit“ kapitalismus vhodnou a promyšlenou konjunkturální politikou.

Pro nemožnost pochopit správně podstatu kapitalistického vlastnictví musí ovšem Čechrák nutně ztroskotat i na výkladu vztahu anarchie a zisku. Zdánlivě pozitivním rysem Čechrákových názorů je poukaz na význam honby za ziskem pro průběh cyklu. Ve skutečnosti nám to však řekne pramálo, jestliže není správně objasněna i sociálně-ekonomická podstata zisku jako výsledku vykořisťování. A tomu se Čechrák pochopitelně vyhýbá. U něho je zisk prostě rozdíl mezi nákupní a prodejní cenou. To je tedy typické vulgární pojetí, které ovšem není s to vysvětlit správně tak důležitý rys krizí, jako je nadvýroba, resp. vztah mezi vykořisťováním a nadvýrobou. To se ukazuje u Čechráka velmi markantně. Zde zároveň proniká jeho snaha odtrhnout příčiny cyklu od společenské stránky výroby. Redukuje totiž nadvýrobu jen na otázku techniky, na tendenci strojů plodit nadvýrobu.

⁵⁾ Čechrák, Hospodářské konjunktury, str. 73.

⁶⁾ Čechrák, op. cit., str. 70.

„Pokroky strojové výroby mají za následek stálý sklon k nadprodukcí, neboť se ke starým zařízením přidávají stále nová a nová, jež již pracují, než ještě stará zařízení byla úplně eliminována. Tak nastává kumulace produkce. Tato kumulace vzhledem k individualistickému a soutěživému vedení nemůže být odčiněna dříve než se dostaví její nepříznivý účinek, výrobní nadbytek.“⁷⁾ Člověk je tu prý zatížen hmotou a musí se do jisté míry podrobit jejím zásadám. Čechrák si tedy vůbec nepřipouští myšlenku, že by strojní velkovýroba mohla vést k nadvýrobě jen na základě určitých společenských vztahů ve výrobě. Vidi v nadvýrobě jen její stránku technikou. Zkušenosti socialistického hospodářství Čechrákův názor na vztah strojní velkovýroby a nadvýroby dostatečně vyvracejí.

Čechrák se tedy snaží otázku krize a cyklu odtrhnout od třídních vztahů kapitalistického výrobního způsobu. Spojuje ji totiž např. s peněžním hospodářstvím vůbec. V kapitalismu se prý fáze cyklu jen zrychlují. Neuznává tedy v tomto směru zásadní kvalitativní rozdíl mezi předkapitalistickou zbožní výrobou, kdy existuje jen možnost krizí, a kapitalismem, v němž jsou krize nevyhnutelnou nutností. Celý rozdíl je prý v tom, že tam jsou malé a zde velké krize a cykly.

Cyklus tedy souvisí u Čechráka sice s „pokročilou průmyslovou civilizací“, tj. s kapitalismem, avšak pouze s jeho „iracionálními momenty“. Zvýšením „racionálnosti“ je prý možno konjunktury regulovat. V duchu teorií běžných před první světovou válkou a po ní považuje i monopoly za činitele působící k oslabení krizí a k stabilizaci konjunktury.⁸⁾ Stejně prý působí i dokonalejší informace o hospodářských datech, o statistickém výzkumu, vhodná fiskální a sociální politika. V podstatě tedy naznačuje Čechrák myšlenku možnosti plánovat a řídit kapitalistickou výrobu v měřítku celé společnosti.

„Zmenšovatí iracionalitu hospodářství, zvětšovatí jeho racionalitu, toť program konjunkturální regulace. A to, čemu se říká plánovitost hospodářství, jest vlastně přáním po racionalitě v hospodářství.“⁹⁾

Opět se nám zde ukazuje snaha popřít základní příčinu cyklu, antagonismy kapitalistického hospodářství, jejichž řešení je podstatou krizí a cyklu, a úsilí dokázat možnost přeměny kapitalismu v „racionální“ hospodářskou soustavu. K tomu směřuje i snaha zastřít skutečné jádro cyklu — výrobní krizi a zdůraznit naproti tomu význam činitelů oběhu. Je zajímavé, že ve své ranější práci; v „Problému stabilní měny“ z r. 1922 má Čechrák krizi především za jev cenový a že hovoří prostě o cenovém cyklu. Projevuje se to i v tom, že se Čechrák pojmu „krize“ vůbec vyhýbá, snaží se vykonstruovat bezkrizový cyklus a po-

7) Čechrák, op. cit., str. 96.

8) Čechrák, op. cit., str. 134.

9) Čechrák, op. cit., str. 97.

vzbudit optimismus kapitalistických podnikatelů tvrzením, že zvýšením „racionality“ hospodaření, tj. jeho lepším a dokonalejším řízením, je možno cyklus ne-li vůbec odstranit, tedy alespoň jeho nepřijemné účinky podstatně zmírnit.

2. Teorie krize brněnské ekonomické školy

Podobně jako v buržoazní politické ekonomii vůbec, dostává se i v Československu problém krize do popředí zájmu s propuknutím krize v roce 1929, zvláště pak tehdy, jakmile se projevila její dosud nebývalá hloubka a délka. Rozvířily se četné diskuse jak o obecných otázkách teorie krize, tak i o problematice protikrizové politiky, jež souvisely zejména se specifickou, zvláštní teorií probíhající krize. Právě tato stránka teorie krize budila pochopitelně největší pozornost.

Ústřední postavení v těchto diskusích měly názory Englišovy. Ne snad proto, že by byly mimořádně hluboké a pronikavé, nýbrž hlavně proto, že jejich hlasatel buď přímo, nebo nepřímo vykonával silný vliv na hospodářskou politiku státu, jak jsme se o tom zmínili hned na počátku této kapitoly. Z toho plyne, že názory ostatních ekonomů, zejména představitelů sociální demokracie, je nutno zkoumat především v konfrontaci s Englišovými názory. Vyrůstaly totiž hlavně v polemice s nimi. V I. kapitole jsme však též ukázali, že buržoazní teorie krize vycházejí především z představy krize jako projevu poruchy rovnováhy. V Československu byl hlavním zastáncem těchto názorů právě Engliš. V jeho díle byla teorie rovnováhy i na ni navazující teorie krize vyložena nejúplněji a nejsystematičtěji. To je hlavní důvod, proč je třeba začít Englišem.

Engliš však nezaujímá v české buržoazní politické ekonomii mimořádně významné místo jen pro svůj úzký styk s hospodářskou politikou, nýbrž i proto, že byl vlastně jediným buržoazním ekonomem v Československu, kolem něhož se začala tvořit celá škola charakterizovaná zejména společnou metodologií a noetickou teorií, škola, již bychom mohli nazvat analogicky podle *stockholmské školy brněnskou ekonomickou školou*, i když měla své přívržence též mimo Brno. Členové této školy, Chytil a Karvaš, zasáhli aktivně i do teorie krize, a proto o jejich názorech pojednáme v souvislosti s Englišem.

V první části této kapitoly jsme ukázali na postavení teorie krize v Englišově prvním systematickém výkladu ekonomické teorie z roku 1924. Viděli jsme, že problém krize zde zaujímá celkem podřadné místo. Souhrnnou bilancí svých názorů a své práce podal Engliš v „Soustavě národního hospodářství“ z r. 1937. Jsou tu uloženy i výsledky diskusí z let 1929/33. V této práci již zaujímá otázka krize nepoměrně významnější místo. V dalším výkladu budeme tedy vycházet zejména z této práce a spolu s tím ovšem i z polemik, které Engliš vedl o otáz-

kách krize v letech 1929—36. Svůj výklad začneme jeho „všeobecnou“ teorií krize. Nejprve vyložíme vlastní Englišovy názory a poté podáme jejich kritiku. U ostatních ekonomů budeme postupovat obdobně.

A. Základní rysy Englišovy teorie krize

Opěrným bodem Englišova zkoumání je teleologická teorie rovnovážného pořádku vnitro hospodářského i mezihospodářského. Každé hospodářství tu představuje soubor prostředků k dosažení určitého cíle, k splnění účelu tohoto hospodářství. Tento účel tvoří, jak říká Engliš, principy životnosti dotyčného hospodářství. Jeho uspořádání a vývoj je možno pochopit jen pod zorným úhlem účelu. Vnitřní struktura hospodářství vyplývá z relací mezi určitými hospodářskými veličinami — užitky a náklady —, jejichž obsah je určen hospodářským účelem. Užitek a stejně tak i náklad lze totiž pochopit toliko se zřetelem k určitému účelu. Ze zmíněných relací plyne poměr mezi reálnými statky a službami na jedné straně a mezi peněžními hodnotami na straně druhé. Nejde také o určité statky, nýbrž o kvantitativní vztahy mezi kvantitativně různými skupinami statků tvořícími pořádkové účelové skupiny, jako jsou výroba, spotřeba, investice. Zmíněné veličiny je nutno pozorovat jednak v rámci jednotlivých výtěžných a spotřebních hospodářských jednotek, jednak z hlediska jejich vzájemného vztahu, kde tedy jde o určitý mezihospodářský pořádek, a konečně i z hlediska mezinárodních vztahů.

Ve výtěžném hospodářství jde o kapitál investiční a provozní, o objektivní výnos a jeho rozdělení (tj. o rozdíl mezi úhrnnou tržbou a materiálními náklady).

Ve spotřebním hospodářství je třeba počítat s určitým jměním, důchodem a jeho upotřebením, v národním hospodářství s národním důchodem a produktem.

Všechny hospodářské jednotky jsou vzájemně spojeny prostřednictvím trhu jako články směnného společenství a toto spojení je vyjádřeno cenami všech statků a výrobních činitelů, jež výtěžná i spotřební hospodářství prodávají a nakupují. Engliš z tohoto hlediska rozeznává tři trhy: trh statků, trh kapitálu a trh práce s příslušnými cenami (ceny statků, úrok, mzda), které tihnou k rovnováze mezi množstvím nabízeným a žádaným při té nebo oné ceně. Tím je podmíněn mezihospodářský rovnovážný pořádek uvnitř určité země. K tomu přistupuje ještě kurs deviz, jako cena spojující hospodářství jednotlivých států.

Zde tedy Engliš vychází zřejmě z walrasovské koncepce všeobecné rovnováhy třebaže se na svůj pramen výslovně neodvolává.

Každý posun rovnováhy na kterémkoliv z uvedených trhů má za následek všeobecné porušení hospodářského pořádku, neboť se přenese i na ostatní trhy. Např. změni-li se cena výrobních statků, dotkne se to i spotřebních jednotek. Každý takový posun znamená plus pro jedny a minus pro druhé. Přesune-li se např. spotřeba od jednoho statku k druhému, bude to spojeno s prospěchem

jedněch výrobců a s újmou druhých. Deflace sníží vcelku výrobu, avšak zvýší reálnou náplň nominálních příjmů.

A tím jsme se dostali k podstatě krize. Je to každá porucha rovnovážného pořádku způsobená posuny hospodářských relací a Engliš jí dává specifický obsah. Zdůrazňuje totiž, že nelze krizi z tohoto jeho teleologického stanoviska klást na roveň krizi chápané jako nízký stupeň aktivity. Podle něho je třeba rozlišovat krizi jako protiklad rovnovážného pořádku od nízkého stavu aktivity nebo rozmachu. Této teleologické teorii nejde také o konkrétní příčiny výsunů relací ovlivňujících rovnováhu, nýbrž o tyto výsuny samy, resp. o jejich účinek na rovnováhu. Je to tedy, jak Engliš zdůrazňuje, teorie abstraktní, ale obecně platná. Nepřihlíží ke kvantitativní stránce oněch výsunů, zajímá ji jen jejich kvalita, fakt, že rušivě zasahují do rovnováhy třeba v sebenepatrnějším rozsahu. Staví proti soustavě pořádku soustavu pořádkových poruch.

Vedle tohoto přístupu, kdy se zkoumají podmínky životnosti určitého hospodářství, je však možný, jak upozorňuje Engliš, i jiný aspekt: kauzálně historický. Jaký je mezi nimi rozdíl? Teleologicky jde, jak jsme řekli, o posuny relací vysvětlitelné z hlediska určitého účelu, kauzálně historicky však o samy příčiny těchto posunů. Např. můžeme pozorovat určitý podnik (tj. výdělečné hospodářství) v jeho vývoji, kdy zjistíme řadu příčin a následků tento vývoj ovlivňujících. Tento kauzálně historický přístup, říká Engliš, nám však nemůže vysvětlit nic, neznáme-li principy životnosti tohoto podniku. Jen pod jejich zorným úhlem můžeme pochopit vliv vnějších okolností na podnikovou aktivitu. Tak studium kauzálně historické vede k teorii prosperity, obírá se stavem a vývojem hospodářské aktivity konkrétního hospodářství, kdežto studium teleologické se zajímá o teorii jeho pořádku a nepořádku, jak je podmíněna příslušným účelem jako pořádacím principem.

Jak vidíme, pokládá Engliš za krizi každé narušení hospodářského účelu jako pořádacího principu, který podmiňuje určitý pořádek, rovnováhu hospodářství, jež onen účel sleduje. Tento účel je podle něho také úplně správným a možným východiskem, opěrným bodem pro pochopení příslušného hospodářského dění.

Englišovo stanovisko není na první pohled nesympatické. Dokonce se zdá, jako by zde byl jistý styčný bod s marxistickou koncepcí výkladu hospodářských jevů a procesů. V „Kapitálu“ nalezneme např. na nejednom místě pasáže o nadhodnotě jako určujícím účelu kapitalistické výroby: „Určujícím účelem kapitalistické výroby je vždy zhodnocení zálohované hodnoty...“⁴⁰⁾

A přece jde o shodu jen zdánlivou; ve skutečnosti je mezi obojím pojetím propastný rozdíl.

Hovoří-li Marx o „určujícím účelu kapitalistické výroby“, má tím na mysli výrobu nadhodnoty jako objektivní podmínku existence kapitalismu. Subjek-

⁴⁰⁾ Marx, Kapitál II, str. 165.

tivní snahou, řekněme tedy „účelem“, každého kapitalisty je sice dosahovat nadhodnoty, avšak sama možnost výroby nadhodnoty je podmíněna objektivně — určitým stupněm rozvoje výrobních sil, při němž se kapitalistická výroba, tedy výroba, jejímž hnacím motivem je nadhodnota, stává jedinečnou možnou a proto i nutnou společenskou formou výroby. Subjektivní snaha kapitalistů — vyrábět nadhodnotu — se tedy může realizovat a vyvíjet jen na tomto objektivním základě. Tím je dána i objektivnost účele kapitalistické výroby.

Jinak Engliš. Pro něj je účel subjektivní konstrukcí, která vyplývá z faktu, že hospodářské dění je neseno subjekty jednajícími ve shodě se svou vůlí. Proto nelze chápat hospodářské jevy jako prostě jsoucí, nýbrž jako vědomě chtěné.

„Účelovému pořádku vnějšího světa předchází účelové myšlení. Musí tedy zde být především někdo, kdo pořádá a účelově myslí, kdo chce a ví, co chce, musí tu být subjekt účelového myšlení. Protože pak při teleologickém myšlení je třeba si představit a chtít to a ono, musí tento subjekt být nadán intelektem a vůlí.“¹¹⁾

„Teleologie a finalita vykládá zjevy zásahem a pořádáním inteligentními subjekty vůle, zásahy, jež směřují k účelům těmito subjekty sledovaným.“¹²⁾

„Subjekt jednání stává se při výkladu teleologickém intelektem, který je nadaný vůlí, bodem přičitatelnosti, jemuž přičítáme, že myslí a chce.“¹³⁾

Takto získáváme podle Engliše vnitřně jisté, absolutní poznatky, které nepotřebují důkazu. Není důležité, zda jsou pravdivé, nýbrž zda jsou správné. A proto stačí vždy důkaz vnitřní evidence.

Englišovo stanovisko je tedy krajně subjektivistické. Možno říci, že hospodářský život je mu vlastně výtvorem nedeterminované vůle jednotlivců. Zároveň se nám však ukazuje i neudržitelnost tohoto stanoviska, jež je nejen subjektivistické, nýbrž i dokonale aprioristické. Praktická činnost hospodářská jako zdroj poznání u Engliše nemá místa, zkušenost je druhořadá. Avšak jak ukázal Engels, i ty zdánlivě nejabstraktnější, nejobecnější poznatky matematické vznikly ze zkušenosti. Jsou jejím odrazem, sice mozkiem zpracovaným, nicméně je to odraz vnějšího světa a jeho souvislostí, ne samostatný, nezávislý výtvor rozumu. Sama „vnitřní evidence“ vyplývá ze vztahů objektivní reality, není prostě jen konstrukcí intelektu.

Engliš zdůrazňuje volní stránku hospodářských procesů, vyzvedá chtění hospodařících subjektů. Neodpovídá již však na otázku: Jak to, že tato chtěná jednání a konání mají nechtěné, resp. jiné než chtěné následky. Jak to, že na základě úsilí hospodařících subjektů vznikají skutečnosti, jež jsou v rozporu s jejich vůlí? Jinými slovy, jak srovnat Englišovu voluntaristickou teleologii s objektivní ekonomickou skutečností? To je neřešitelný úkol. Engliš jakoby

¹¹⁾ Engliš, *Soustava národního hospodářství I*, str. 6.

¹²⁾ Engliš, *op. cit.*, str. 9.

¹³⁾ Engliš, *op. cit.*, str. 12.

sám cítil nedostatečnost a omezenost své metody, když konstatuje, že východiskem jeho teleologického zkoumání nemůže být společnost jako celek, tj. úhrn všech hospodařících subjektů, nýbrž jednotlivé hospodářství jako samostatný účelový soubor, v němž se odehrává a pořádá péče o udržení a zlepšení života. Engliš staví jako prvořadý úkol hospodářské vědy poznat strukturu a dynamiku těchto hospodářských jednotek, kdežto zkoumání mezihospodářských vztahů je mu již druhořadé. Jde mu tedy především o zkoumání „mikroekonomické“ nikoliv „makroekonomické“. V tom se však i odráží nedostatečnost a omezenost Englišova postupu. Vždyť hospodářské vztahy jsou společenské vztahy, zde právě nejde jen o vztahy jednotlivců v oddělených hospodářských jednotkách, nýbrž též o vztahy celých společenských skupin v jejich úhrnu. Engliš však hospodařící společnost atomizuje na jakoby samostatné soubory. Diktuje mu to sama jeho metoda, jež je jakž — takž použitelná právě jen v rámci a uvnitř těchto hospodařících jednotek, avšak musí nutně selhat při konfrontaci s objektivní skutečností vyplývající z mezihospodářského styku.

Jako závěr z této části rozboru Englišovy metody se nám může jevit jen toto: Jde tu o snahu ukázat kapitalismus jako racionální soustavu řízenou a nesenou vůlí hospodařících podnikatelů. Jak známo, je jedním z důležitých rozporů kapitalismu rozpor mezi poměrnou organizovaností výroby uvnitř kapitalistických podniků a anarchií kapitalistické výroby v celku. Aby Engliš mohl svůj záměr provést, vyzvedl právě první stránku tohoto rozporu a ignoroval druhou. Tím ovšem skutečnost dokonale překroutil.

Engliš však svou metodou také vytlačil z ekonomického zkoumání vztahy kauzální, resp. přisoudil jim druhořadé místo. Ekonomické zákonitosti se ovšem nevyčerpávají jen vztahy kauzálními; nicméně má kauzalita pro výklad ekonomického dění podstatný význam. To si uvědomuje také Engliš, a proto se snaží propašovat kauzální vztahy zadními vrátky zpět. Projevuje se to v jeho učení o konečném, originárním účelu. Říká totiž, že každý hospodářský soubor má celou řadu speciálních, dílčích účelů. Z jednotnosti takového souboru však vyplývá i nutnost jejich podřízení jednotnému vedoucímu účelu. A zde podle Engliše přicházíme k mezím teleologického poznání, neboť další účelový vzestup je pro teorii tohoto souboru nepotřebný. Tento nejvyšší účel je tedy účelem konečným a zároveň i originárním, neboť teleologicky není možno vysvětlit, odkud se vzal. Tím se ukazuje nutnost doplnit teleologické poznání poznáním kauzálním.

Avšak i zde se ukazuje Englišův apriorismus a subjektivismus. Ukazuje totiž, že jsou možné dva takové nejvyšší, originární účely hospodářské:

- a) buď je člověk subjektem péče o sebe (pak máme co dělat se subjektivním účelem, jemuž odpovídají subjektivní užítky, náklady i výnosy),
- b) nebo je člověk předmětem péče; v tom případě je tu objektivní účel, z něhož plyne i objektivní užitek, náklad a výnos.

Veškerá hospodářská činnost se tímto způsobem polarizuje a k těmto dvěma pojmově možným originárním účelům se soustřeďuje všechna hospodářská činnost. Odkud se však vzaly tyto dva nejvyšší konečné účely? Z čeho pochází jejich existence příčinně? Z toho, že jsou pojmově možné, že jsou myslitelné, odpovídá Engliš. Je to tedy jen myšlenková konstrukce. Tak i zde se nám ukazuje kauzální vztah v Englišově pojetí jenom jako vztah subjektivně logický, jako výtvar intelektu, ne jako odraz objektivní skutečnosti.

Všimněme si však hned ještě dalších důsledků, které má tato Englišova koncepce. Z ní vyplývají v Englišově soustavě dvě „teoretická ohniska“ výkladu veškerého hospodářského dění a pořádku. K prvnímu patří soustava podnikatelská, tj. kapitalismus. Podotkněme jen mimochodem, že Engliš tu hází na jednu hromadu podnik malovýrobce i kapitalistický podnik jako zcela rovnocenné hospodářské jednotky, „podnikatelské soustavy“ jako by mezi nimi nebylo vůbec rozdílu. K druhému ohnisku řadí socialismus, resp. komunismus, čili v Englišově terminologii „solidarismus“

Podíváme-li se nyní na tyto hospodářské soustavy v souvislosti s celým Englišovým pojetím, vynořuje se nám obraz kapitalismu i socialismu jako dvou logických, myšlenkových konstrukcí, ne jako produktů historického vývoje. U Engliše přímo bije do očí jeho naprostý nedostatek smyslu pro historické chápání skutečnosti. Je to v přímé a bezprostřední souvislosti s jeho noetickým východiskem. Od teleologického poznávání inteligentního subjektu nadaného vůlí je přímá cesta k originárnímu účelu podmíněnému sice kauzálně, avšak na základě logické konstrukce, a k hospodářským soustavám — myšlenkovým konstrukcím. Opět se nám tedy vynořuje závěr, že Englišův hospodářský svět je jen výtvar představ, resp. je jejich vtělením. Celá Englišova noetická a metodická koncepce se tedy vyznačuje krajním subjektivismem a naprostým nedostatkem smyslu pro historické pochopení skutečnosti, nese tedy rysy, jež jsou tolik příznačné pro buržoazní myšlení v období jeho úpadku.

Vraťme se nyní k vlastní teorii krize.

Ať už dojde k posunu hospodářských relací, tj. k porušení rovnováhy jakkoliv a na kterémkoliv z uvedených tří trhů — statků, kapitálu, práce — přenese se tento pohyb, jak Engliš upozorňuje, na celý hospodářský pořádek. Změna ceny jednoho zboží ovlivní jeho spotřebu. Tím bude dotčena poptávka po jiných druzích zboží a s tím se jejich výrobci budou musit vyrovnat. Zde se právě podle Engliše projevuje dvojitý pohled na tentýž proces. Z hlediska kauzálního je změna ve struktuře spotřeby jednotlivého hospodářství příčinou a změna na ostatních trzích následkem. Avšak jen teleologický pořádek hospodářství, tj. jeho „vnitřní životní princip“ nám umožní pochopit, proč k těmto změnám ve skladbě spotřeby vůbec došlo.

Dále Engliš zkoumá jednotlivé případy rovnovážných poruch tak, jak se mu jeví v kapitalismu podle jeho terminologie vlastně v individualismu. Může jíti

v tomto smyslu jak o krizi jednotlivých výdělečných nebo spotřebních hospodářství, tak i o krizi rovnovážného pořádku mezi nimi. Jak uvedeno vpředu, spočívá tento rovnovážný pořádek na třech rovnovážných bodech tuzemských — tj. na cenách zboží, na úroku a na mzdách — a dále na kursu měny, jímž je tuzemské hospodářství napojeno na hospodářství světové. Nerovnováha může nastat na kterémkoliv trhu, kde se ony ceny tvoří a šíří dál, jak bylo uvedeno. S přihlédnutím k tomu je možno třídit krize podle trhů, kde porucha rovnováhy původně nastala. Je třeba dále uvážit, z jaké změny hospodářských relací porucha vznikla. Protože tu jde o posun ceny z rovnovážné pozice, dochází k tomu, že jednotlivá hospodářství žádají při nové ceně jiné množství statků, kapitálu nebo práce než dříve.

Především může býti rovnováha porušena zásahem státu na kterémkoliv trhu. Mimo tento případ se změni ceny na trhu statků následkem změn na straně nabídky a poptávky. Na straně spotřeby, tj. poptávky, tu rozhoduje národní důchod a jeho spotřební fond s danou strukturou spotřeby. Otázky rozdělení národního důchodu mezi jednotlivé společenské třídy však Engliš důsledně obchází. Tím se mu ovšem ztrácí i opěrný bod pro vysvětlení „odlišného hodnocení užitek kupovaných statků“. Pouze zběžně podotýká, že při nezměněném rozsahu národního důchodu vyvolá změna mezi spotřebou a kapitalizací (tj. úsporami) poruchu na trhu spotřebních statků. Avšak příčiny takové změny nechává stranou. Podotýká sice, že rozdělení důchodů má vliv na jejich upotřebení, že z velkých důchodů se vytvářejí větší úspory a že i jejich struktura spotřeby je jiná než u malých důchodů, avšak objektivní základ nerovnoměrného rozdělení důchodů obchází.

Druhým určujícím činitelem trhu statků je domácí výroba a dovoz. Určité ceně odpovídá i určitá výroba tak, jak se jeví výhodnou při příslušných nákladech. Jejich změna při daných cenách prodejních umožní i větší nebo menší objem výroby, což se opět promítá do prodejních cen.

Je-li tedy porušena rovnováha na trhu statků, znamená to, že je v převaze buď poptávka, nebo nabídka.

Engliš dále uvažuje o výrobních prostředcích kupovaných podniky. Jejich ceny jsou na straně prodávajících i kupujících určeny výnosem podnikovým i podnikatelským, tj. cenami spotřebních výrobků, úroky i mzdami. Takto se každá porucha na těchto příslušných trzích odrazí i na cenách výrobních prostředků kupovaných podniky. Na druhé straně budou ovšem působit i změny ve výrobních podmínkách výrobních prostředků.

Druhým důležitým trhem je trh kapitálový. Zde mohou nastat buď změny v tvorbě a reprodukci peněžního kapitálu, nebo v jeho potřebě a upotřebení. Významným činitelem je tu i obava ze změn v hodnotě peněz, jež ovlivňuje obě určující strany trhu.

Tvorba peněžního kapitálu (a tedy jeho nabídka) se mění podle způsobu

upotřebení důchodů, což se promítá jak na trh kapitálu, tak i na trh statků. Zde je opět příznačná Englišova formulace, obcházející skutečný sociální obsah takového procesu: „Mohou býti různé příčiny, proč se tak děje (např. vliv výchovy a poučení, obětavost pro stát, který potřebuje peněz k obraně atd.), ale zde nezkoumáme těchto příčin, nýbrž změny v hospodářských relacích.“¹⁴⁾ Důležitá je i reprodukce kapitálu. Jestliže se činnost podniků nesnižuje, pak uvolňovaný kapitál je opět plynule odčerpáván.

Proti této nabídce peněžního kapitálu stojí poptávka po něm, zejména se strany podniků. Souvisí s výší jejich aktivity i s výrobním nákladem.

Třetím trhem je trh pracovní, kde nastávají posuny následkem změn v určujících činitelích mezd. Rozhodují tu na straně nabídky přírůstky a úbytky obyvatelstva, zařazování dosud nepracujících do pracovního procesu. U poptávky je opět důležitá činnost podniků, která je zase závislá na stavu trhu statků a úroku a ovšem i na výši mzdy. Dále je třeba uvažovat i technické uspořádání pracovního procesu, pokud se týče vlivu na poptávku po práci.

Přes trh deviz je konečně národní hospodářství napojeno na světové hospodářství. Tento trh je především výslednicí změn na ostatních tuzemských trzích. Změny na domácích trzích zboží působí na dovoz a vývoz, změny v úroku na dovoz a vývoz kapitálu, obojí pak na platební bilanci. Obdobně však působí i změny na trzích cizích. Konečně se na trhu deviz projevují i účinky změn v hodnotě drahých kovů a změny v kursu cizích měn.

Na těchto čtyřech trzích jako opěrných bodech spočívá tedy mezihospodářský pořádek, při čemž mezi trhy je úzká vzájemná souvislost a porucha na jednom trhu se přenáší, rychle i na ostatní. Protože však činnost všech mezi sebou spojených hospodářství je podmíněna cenou jako výsledkem sil trhu, dotkne se posun hospodářských relací, nakolik se promítne do cen, činnosti všech hospodářství.

V tomto smyslu je možno říci, podotýká Engliš, že každá krize je nerovnováha mezi výrobou a spotřebou, protože každá krize, ať vznikne kdekoliv, projeví se nakonec i na trhu statků. Stejně by však bylo možné říci, že jde o nerovnováhu mezi prací nabízenou a použitelnou nebo o nerovnováhu na trhu kapitálu. „Obecně lze říci, že je krize vždy nerovnováhou mezihospodářskou, poruchou rovnováhy mezihospodářské. Jestliže se však krize obecně charakterizuje jako porucha rovnováhy mezi výrobou a spotřebou, pak to svádí k domněnce, že musila nastati porucha vždy (primárně) buď ve výrobě, nebo ve spotřebě, a protože nemůže býti spotřeba větší nežli výroba, nýbrž naopak, je nasnadě identifikovati krizi vůbec s nadvýrobou, což je úplně vadné. Složitý hospodářský a směnný mechanismus národní a mezinárodní se může porouchati, jak jsme viděli, např. i ze strany peněžního mechanismu.“¹⁵⁾

Engliš dále ukazuje, že přenášení poruch rovnováhy z jednoho trhu na druhý

¹⁵⁾ Engliš, op. cit., str. 683.

¹⁴⁾ Engliš, Soustava národního hospodářství II, str. 676.

je velmi složité. Neprobíhá jen ve směru od ohniska poruchy na ostatní trhy, nýbrž vzniklá vlna se opět vrací k původnímu ohnisku a od něho zase zpět. Tímto vlněním se vytváří nová rovnováha. Je to tedy složitý a obtížný proces, tím obtížnější, že některé složky hospodářského mechanismu jsou nepřizpůsobivé (např. dlouhodobé závazky). Proto různé krize nemají stejné následky a mají i různé průvodní zjevy. Z toho plyne, že kromě obecné teorie krize je nutné vypracovat i speciální nauky o jednotlivých způsobech poruch rovnováhy a jejich příznacích.

Engliš dále upozorňuje, že úplná rovnováha je myslitelná jen teoreticky a abstraktně, protože všechny veličiny, které ji určují, jsou v neustálém pohybu a vývoji.

„Místo rovnováhy je zde stálé vlnění rovnovážných poruch nejrůznějšího původu a neustálé vracení se k rovnováze, takže se důsledky mnohých poruch kříží a mírní, jindy zesilují a komplikují. Pokud toto vlnění nepřesahuje určitého poměrného rozsahu, nebudí poruchy zvláštní pozornosti a nemluví se o krizi. Pozornost budí teprve poruchy velké. Podobá se tedy mezihospodářský pořádek vahám, které jsou neustále v pohybu.“¹⁶⁾

Engliš tedy vychází z pojetí, že krize je poruchou rovnováhy. Samo východisko je pochybené a nesprávné.

Reprodukční proces si žádá určitou proporcionalitu, můžeme říci i vyváženost mezi jednotlivými složkami společenského produktu, jak po materiální, tak i po hodnotné stránce. V kapitalismu nejde jen o to, aby se vyrobilo potřebné množství užitných hodnot, nýbrž aby se též realizovalo s příslušným ziskem. Jedině za takových podmínek lze hovořit o rovnováze kapitalistického hospodářského systému. V anarchii kapitalistického hospodářství se ovšem taková rovnováha může vytvořit jen živelně. Zkoumání reprodukčního procesu nám odhaluje hluboké rozpory, v nichž tento proces probíhá, ukazuje nám, že se výroba rozvíjí do jisté míry nezávisle na spotřebě. Fáze oživení a rozmachu jsou tedy obdobím, kdy se vytvářejí elementy hluboké nerovnováhy, kdy se zesiluje rozpor mezi výrobou a spotřebou, který se nakonec řeší v krizi, jež obnovuje soulad mezi výrobou a spotřebou. Krize je tedy právě procesem obnovení rovnováhy, ne jejím porušením.

Jdeme dál. Viděli jsme též, že Engliš dává pojmu „krize“ jako poruše rovnováhy zcela nový obsah. Má za krizi každé porušení rovnováhy, ať se projevuje pro hospodářství příznivě, či nepříznivě, ať při takové „krizi“ výroba roste, nebo upadá. Tím ovšem bere krizi její sociálně ekonomicky vyhraněný obsah prostředku k řešení rozporů kapitalistické reprodukce, k řešení, jež je doprovázeno dočasným úpadkem hospodářství. Jakoby Engliš povzbuzoval oficiální optimismus voláním: „Jen žádný strach z krize. Vždyť nejsou všechny stejně zlé, vždyť

¹⁶⁾ Engliš, op. cit., str. 686.

jsou i dobré, příznivé krize.“ Stejný smysl má pak i označení každé rovnovážné poruchy za krizi, ať je sebemenší, ať je sebemeně postižitelná. Význam pojmu „krize“ se tím úplně rozměňuje a v podstatě i bagatelizuje.

Domyšleno do důsledků, vede však Englišovo pojetí krize = porušení rovnováhy i k dalším absurdnostem. Rovnováha v Englišově smyslu je totiž možná jak při vysokém, tak i při nízkém stupni aktivity hospodářství. To je u Engliše vyjádřeno tezí, že i přechod k oživení hospodářství může znamenat krizi, neboť hospodářství bylo před tím v rovnováze třeba při nízké aktivitě, takže rozsah výroby by odpovídal rozsahu spotřeby a příslušné ceny zboží by tak plnily svou rovnovážnou funkci. Nebylo by tedy možno hovořit o krizi. Avšak tento případ je nemyslitelný i na základě Englišových předpokladů. Jeho teorie hospodářské rovnováhy totiž vyžaduje rovnováhu na čtyřech trzích — na trhu statků, kapitálu, pracovních sil a deviz. Je sice myslitelná rovnováha při nízké činnosti ve výrobě u kapitálu i u deviz, rozhodně však není myslitelná na trhu pracovních sil. Zde by totiž musili dělníci při nízkých mzdách ztrácet zájem o práci, takže nízkým mzdám by odpovídala i nízká nabídka pracovních sil. To je ovšem zcela nemyslitelné. Prodej pracovní síly je pro dělníka jediným zdrojem jeho existence. Kapitalista může při nízkých cenách omezit nebo zastavit výrobu a vyčkávat. Dělník však je nucen nabízet pracovní sílu tím usilovněji, čím jsou mzdy nižší. Z toho je zřejmé, že při nízké aktivitě hospodářské bude nerovnováha vždy alespoň na jednom trhu — na trhu pracovních sil, a že tedy Englišův předpoklad všeobecné rovnováhy i při nízké aktivitě hospodářské je nemyslitelný. Ve snaze zamlžit v otázce krize její sociální obsah tak poráží Engliš sám sebe.

Engliš zdůrazňuje, že sama rovnováha je jen pomyslná, ideální, že je to jen myšlenková konstrukce, neboť ve skutečnosti probíhají v hospodářství neustálé změny, takže je možno mluvit jen o „dynamické rovnováze“. S tím lze sice do jisté míry souhlasit, plyne z toho však pro Englišovu teorii krize zajímavý závěr. Probíhají-li v hospodářství nepřetržitě větší nebo menší změny způsobující i příslušné poruchy rovnováhy, pak je vlastně kapitalistické hospodářství neustále v krizi, při čemž jde jen o to, zda je to krize velká nebo malá. Engliš podotýká, že pozornost poutají jen velké krize. Pak tu však nicméně jde jen o kvantitativní rozdíly, kde velká porucha nepřináší kvalitativně nic nového. Zde se nám tedy ukazuje znovu, jak Engliš odnímá krizi její specifický obsah a význam jako řešení rozporů kapitalistické reprodukce, a jak ji tím bagatelizuje.

Englišovo pojetí pomyslné rovnováhy jako protikladu krize má však i jinou stránku. Při zmíněné rovnováze jde v podstatě o to, aby různých výrobků bylo při daných cenách spotřebováno tolik, kolik je jich vyrobeno, a vyrobeno zase jen tolik, kolik jich může být spotřebováno. Analogicky to platí i pro pracovní síly a zápůjční kapitál. V jádře tedy jde o určitou proporcionalitu výroby a rozdělení pracovních sil. Jak známo zaujímá tato otázka důležité místo v marxistické politické ekonomii, v její teorii reprodukce. Víme také, že marxistická

politická ekonomie ji vyřešila úspěšně i pro rozšířenou reprodukci. Ukázala, jaké podmínky musí být splněny pro tento případ, a odhalila, že takto chápaná „rovnováha“ se vytváří jen v neustálém pohybu kapitalistického hospodářství podmíněném jeho rozpory, jež způsobují, že rovnováha je jen jedním momentem v řadě nerovnovážných stavů. Důležité však je, opakujeme, že rozšířená reprodukce nikterak tuto rovnováhu nevyklučuje.

Engliš však má naproti tomu rovnováhu ve smyslu abstraktně uvažované proporcionality myslitelnou jen v případě naprosté stagnace hospodářství, stavu neměnné výroby i techniky.

„Má-li být tato rovnováha trvalá, musí zůstatí všechny její konstituanty, dané konec konců pořádkem jednotlivých hospodářství spotřebních a výdělečných, bez změny, protože každá změna v rozsahu a struktuře aktivity posledního hospodářství spotřebního nebo výdělečného má v zápětí nový pohyb, nové rozřešení rovnovážné hladiny té které ceny, novou reakci v této ceně směřující k obnově obecné rovnováhy.

Takový stabilní stav předpokládá, že není ani hospodářského pokroku, že se ve směnném společenství udržuje rovnováha v zásobě statků na počátku i na konci hospodářské periody, že se tedy přesně v této periodě spotřebuje to, co se vyrobilo, ale že se také přesně vyrobí to, co se spotřebovalo, ať už přímo v hospodářstvích spotřebních, nebo nepřímo při výrobě statků, které kupují spotřební hospodářství. To znamená též, že určitá část výroby bude věnována výrobě investiční, ale jen potud, aby byla zachována technická rovnováha (výkonnost investic podnikových) v investicích podnikových, tedy aby bylo veškeru vyrobeno tolik nových investic, kolik jich bylo při výrobě statků spotřebních (pro domácnosti) opotřebováno a nakonec spotřebováno, ale nic více. To znamená konečně, že všechny důchody čerpané z objektivních výnosů podniků byly během hospodářské periody také spotřebovány, takže se netvoří žádný nový kapitál a kapitál objevující se dočasně na peněžním trhu pochází jen z dočasné reprodukce reálného kapitálu podnikového. To znamená, že se nemění užitková relace v hospodářstvích spotřebních a že se nemění technika výroby. Pojmově je takovýto stav hospodářské stability a rovnováhy myslitelný. Hodnota národního produktu, výnosu — národní práce i výše národního důchodu zůstane stejná, stabilní budou i ceny trhu statků, práce a peněz, leda že by sezónní změny působily oscilace, které se po uplynutí roku zase vrátí do východiskové polohy.“¹⁷⁾

Uvedli jsme tento poněkud obsírný citát jen proto, abychom na vlastních Englišových výrociích ukázali, že pro něj je stav stagnace, klidu vlastně normálním stavem kapitalistického hospodářství, jenž je jen jaksi zvenčí narušován různými změnami. Pohyb, vývoj, změna je mu vlastně cizí, je narušením normálního stavu hospodářství.

¹⁷⁾ Engliš, Soustava národního hospodářství I, str. 509.

Domyšleno do důsledků, dochází Engliš k analogickým závěrům jako Schumpeter. Jestliže stabilní stav hospodářství předpokládá, že není hospodářského pokroku a že jsou stále stejné výrobní podmínky, jestliže dynamické elementy ruší tuto stabilní strukturu, pak vlastně jsou krize výsun, porušení stabilního vkusu, jevem pozitivním nutnou daní za hospodářský pokrok. Opět nám tedy Engliš vlastně dokazuje, že krize není zásadně tak záporný jev, jak by se zdálo, a tím její podstatu překrucuje.

Jak známo, je však kapitalismu vlastní tendence k neustálé rozpínavosti, k neustálému rozšiřování výroby. Marx podotýká, že kapitalistický reprodukční proces je v podstatě akumulačním procesem. U Engliše však pozorujeme něco jiného. Jeho stav stagnace jako podmínka rovnováhy v sobě zahrnuje i to, že zkoumá kapitalismus jen z hlediska prosté reprodukce. Všimněme si v našem citátu, že se tu výslovně hovoří pouze o náhradě investic spotřebovaných, ne o přírůstku. Pro Engliše rovnováha mezi výrobou a spotřebou znamená jen rovnováhu mezi osobní spotřebou a výrobou, o akumulaci neuvazuje. To je ovšem samo o sobě hrubý nedostatek, neboť Engliš tu absolutně abstrahuje od podstatného rysu kapitalismu. Kromě toho vidíme, že rozšířenou reprodukci považuje za něco kapitalismu vlastně vnějšího. Ta podle něho již sama sebou zahrnuje nutnost porušení rovnováhy a tedy i nutnost krize. Docházíme tak k závěru, že růst kapitalistického hospodářství znamená automaticky vývoj v krizích. To je sice správné, pokud se týče skutečného konkrétního vývoje, nicméně však, jak ukazuje právě marxistická teorie reprodukce, z toho neplyne, že by rozšířená reprodukce vůbec byla uskutečnitelná jen na základě poruch „rovnováhy“, že by se mohla — řečeno jinými slovy — uskutečňovat jen v disproporcích. To dokazuje přesvědčivě vývoj socialistického hospodářství.

Nadto je neudržitelná i Englišova teze o prosté reprodukci jako předpokladu trvalé rovnováhy. Jak ukázal Marx při rozboru reprodukce fixního kapitálu, předpokládalo by to naprosto pravidelné odumírání a nahrazování prvků fixního kapitálu. To je ovšem nemyslitelné.¹⁸⁾ Tak tedy již samotná prostá reprodukce fixního kapitálu musí být zdrojem poruch rovnováhy.

Engliš zdůrazňuje abstraktní ráz své teorie. Tomu je třeba rozumět tak, že mu jde o změny vztahů mezi určitými hospodářskými veličinami, vyvolávající krizi příslušného hospodářství, ne však o samy příčiny těchto změn, jež (totiž ty příčiny) mohou být nejrůznější. Jejich účinky však možno pochopit jen na základě „životního pořádkového principu“ hospodářského souboru. Proto předmětem studia hospodářské teorie je vlastně jen porucha rovnováhy vyvolaná změnou vztahů mezi hospodářskými veličinami, ne však příčiny těchto změn.

Tento výklad lze nazvat „chtěným agnosticismem“. Engliš netvrdí, že o příčinách krizí nemůžeme nic vědět a že tyto kauzální vztah si jen vytváříme sami.

¹⁸⁾ Marx, Kapitál II, kap. 20/XI.

Říká však, že pro teorii krize jsou vedlejší, že se o ně nemusí zajímat, neboť jsou předmětem studie jiné vědy, jež abstraktní hospodářskou teorii jen doplňuje. Konkrétně řečeno — pro kapitalistické hospodářství je jeho „životním principem“ zisk, pod jehož zorným úhlem je nutno chápat všechny vlivy na toto hospodářství působící. Za určitých podmínek bude toto hospodářství v rovnováze, která se bude projevovat zejména tím, že se bude vyrábět při takových cenách, při nichž bude možno prodat celou výrobu. Té bude ovšem odpovídat i příslušný zisk. Změní-li se nyní rovnováha na některém z trhů, které ji určují, změní se i podmínky pro rovnováhu určitého hospodářství, jež bude musit hledat novou rovnováhu. Dokud ji nenajde, bude v krizi. Příčiny poruch vyvolávajících krizi mohou být nejrůznější. Proto není možná všeobecná teorie krize vysvětlující ji z nějaké základní příčiny. Je však možno konstruovat abstraktní teorii krize na základě teleologickém. Taková je trest Englišovy teorie krize.

Její třídní význam a smysl je na bíledni. Spočívá právě v její abstraktnosti a ve vymezení vedlejší úlohy kauzálních vztahů. Tímto pojetím se Englišovi „šťastně“ podařilo odtrhnout krizi od rozporů kapitalismu právě tím, že příčinné vztahy ze své teorie vyloučil. Ale taková vysoce abstraktní teorie ve svém jádře lhostejná ke konkrétní skutečnosti, vysoce všeobecná a tudíž aspirující na obecnou platnost, teorie, která po příčinách nepátrá a ani po nich nechce pátrat, teorie, v níž souvislost krize s podstatou kapitalismu je dokonale přikryta, to je právě teorie, jakou potřebovala buržoazie ohrožená ve své existenci. Tomu plně vyhovovala i koncepce plurality příčin. Má-li každá krize svou vlastní příčinu, pak je každá krize i zcela samostatným jevem, který nutno pozorovat po všech stránkách individuálně. Je zcela zbytečné hledat nějakou základní, obecnou příčinu krizí. Je jasné, kam tyto názory míří. Jde tu zcela zřetelně o snahu naznačit, že krize nijak nutně nesouvisí s podstatou kapitalismu.

Kapitalistické výrobní vztahy jsou nejúplněji a nejzřetelněji vyjádřeny právě ve výrobě. Jestliže krize souvisí s podstatou kapitalismu, je zřejmě nutno hledat jejich kořen ve výrobě. Toho si je patrně dobře vědom i Engliš. Proto spěchá dokazovat, že krize nemusí vznikat nejprve ve výrobě, resp. že krize neznamena nutně i nadvýrobu. Krize prý mohou vzniknout např. z příčin na straně peněžní soustavy. Kam tím Engliš míří, ukazuje se výrazně při jeho výkladu krize z let 1929—33, k němuž se dostaneme později. V podstatě je smysl a význam tohoto názoru takový: Pokud se peněz a peněžní soustavy týče, má zde vždy velký význam peněžní politika kapitalistického státu. A v politice má velký význam subjektivní faktor, politika může být dobrá nebo špatná, může spočívat prostě na mylných, falešných představách. Z toho však plyne, že i krize může být následkem nesprávné peněžní politiky, tedy následkem chyb a ne důsledkem objektivních skutečností. I zde se tedy výrazně projevuje Englišova snaha zastírat právě a skutečné příčiny krizí.

Ukazuje se to ovšem i tehdy, když si všimneme jednotlivých typů krizí, čili přejdeme-li, jak říká Engliš, k fenomenologii krizí.

Protože Engliš pokládá za krizi každou poruchu rovnováhy (ať působila na hospodářství příznivě nebo nepříznivě), říká, že ji nelze popsat jako jev všeobecně, leda tak, že nastane porucha rovnováhy nejprve na jednom trhu a postupně i na ostatních trzích. Příčiny poruch mohou být nejrozličnější a začínají se projevovat na různých místech. Proto je možná jen fenomenologie speciální, tj. podle jednotlivých druhů a typů krizí. Engliš si zde vypůjčuje případ z medicíny a říká, že stejně jako medicína nehledá příznaky nemoci vůbec, abstraktně, nýbrž jen pro jednotlivé nemoci, nemůže ani hospodářská věda stanovit příznaky krize vůbec, nýbrž jen podle jednotlivých typů krizí.

Tento přístup má Engliš za elementárně důležitý, neboť na něm záleží úspěch nebo neúspěch konjunkturní, resp. protikrizové politiky. Z něho musí vycházet i kauzálně historická a statistická teorie prosperity. Ta studuje rozsah vzestupu nebo poklesu aktivity podniku. K tomu však musí umět analyzovat hospodářské jevy a to může dělat jen na základě teleologické teorie krize jako rovnovážné poruchy. To jí umožní, aby po zjištění určitých jevů a průběhu odhalila původ pozorovaných změn i jejich souvislosti.

Jak bylo řečeno dříve, jde při krizích vždy o posuny určitých hospodářských veličin. Podle těchto posunů lze sledovat i jednotlivé projevy krize. Engliš na tomto základě klasifikuje jako hlavní typy tři druhy rovnovážných poruch: Poruchy, které vznikly a) z měnové deflace, b) z nadvýroby, c) z racionalizace. Všechny mají něco společného: snižování odbytu i cen a uvolňování pracovních sil. Engliš však upozorňuje, že v každém případě je nutno pečlivě zjistit rozbor hospodářství a průběhu krize, o jakou krizi jde, neboť na tom závisí i účinnost protikrizových opatření.

A na těchto speciálních případech budeme nyní dále sledovat Englišovu teorii:

a) Krize z měnové deflace

Deflace znamená všeobecný pokles cen, důchodů i výnosů podniků, vyvolaný zhodnocováním peněžní jednotky, od níž tu tedy vychází popud. Kupní síla důchodů se však po provedení deflace nezmění, ani se nezmění směnné vztahy mezi druhy zboží. Po svém ukončení nemá vliv ani na objem výroby. Prostě se jenom všechno odehrává v menším měřítku než dříve.

Engliš ukazuje, že deflace může nastat dvojí cestou: buď zvenčí tím, že kurs domácí měny je nepřiměřeně vysoký, takže vývozní průmysly se musí zahraniční konkurenci přizpůsobovat velkým snižováním cen, nebo může mít deflace svůj původ uvnitř země, kdy nastává záměrou restrikcí důchodů nebo restriktivní politikou úvěrovou. Ať tak či onak, výsledkem je snížení cen i peněžních důchodů při jejich nezměněné reálné výši. Avšak peněžní jednotka se zhodnocuje,

její kupní síla se zvyšuje. Engliš zdůrazňuje, že toto zhodnocení samo o sobě není škodlivé. Jen způsob, jak se uskutečňuje, působí poruchy. Kdyby se deflace uskutečnila naráz, nevznikly by z ní nějaké zvláštní problémy. Potíž je však v tom, že deflace se neuskutečňuje naráz, nýbrž povlovně, nesouměrně a nedůsledně. Jde totiž o to, že některé hospodářské veličiny se přizpůsobují jen velmi pomalu. Jsou to např. dluhy a pevné platy, které se při klesajících cenách stávají mnohem tíživějšími břemeny než dříve. Tím je podlamována výnosnost podniků a jejich pozice je ještě více ztěžována stoupajícím úrokem (v případě restrikce úvěrů) i obtížemi při vývozu za vysokého kursu domácí měny. To všechno vede k omezování výroby a tím i k nezaměstnanosti.

Podstata řešení deflační krize spočívá v co největším urychlení deflačního procesu, zejména v přizpůsobení nepružných hospodářských veličin. Zde je eventuálně třeba i použít normativních i zákonných opatření. Engliš zdůrazňuje, že deflace je spojena vždy i s přesunou rozdělení důchodů ve prospěch peněžních kapitalistů a rentiérů, tj. všech osob s pevnými důchody.

b) Krize z nadvýroby

Vychází-li při deflaci podnět od peněz, při čemž změna v reálném objemu produktu je druhotná a nadto jen přechodná, pak při krizi z nadvýroby nastává nejprve změna na straně výroby vyvolaná změnou poměru mezi cenou, výrobním nákladem a rozsahem výroby. Každé ceně odpovídá určitý odbyt i určitá výroba. Dejme tomu, že dosud rovnovážná cena — při níž příslušná výroba nachází i v plném rozsahu odbyt — přestává být rovnovážná a nemůže nadále zaručit výrobě odbyt v plném rozsahu. To je možné, říká Engliš, buď na straně spotřeby tak, že se změní hodnocení zboží spotřebiteli v jeho neprospěch, nebo že se změní vůbec skladba spotřeby. Je také možné, že změna nastane na straně výroby. Při téže ceně je pak výhodnější vyrábět více.

V obou případech nastanou potíže pro výrobní podniky. Odbyt nedrží krok s výrobou, je třeba ji omezovat, s čímž je spojeno propouštění dělníků. Zároveň si nadbytek zboží vynucuje i pokles cen. Engliš upozorňuje, že snižování cen a uvolňování pracovních sil jde v tomto případě souběžně, kdežto při krizi deflační nejprve klesají ceny. Druhý rozdíl je v tom, že při deflační krizi se směnné relace nemění (neboť nedochází nakonec ke změně v reálném objemu produktu), kdežto při krizi z nadvýroby klesá cena jednoho zboží (nebo více zboží), takže dochází i ke změně ve směnných relacích.

Nadvýroba vzniklá u jednoho zboží, ukazuje Engliš, se však neomezuje jen na ně, nýbrž má tendenci se rozšiřovat i dál. Jestliže výrobek nadměrně vyrobený je nákladem pro jiná odvětví, pak s poklesem jeho ceny se výroba v těchto odvětvích příslušně zvýhodňuje, stoupnou tam zisky, to vyvolá tendenci k rozšíření výroby a nakonec i příslušné důsledky cenové. Jestliže nadvyrobené zboží

jiným výrobkům konkuruje, odláká pokles jeho ceny poptávku po oněch výrobcích, které samy pocítí odbytové potíže. Nadvýroba vzniklá u jednoho výrobku povede k všeobecným výrobním a odbytovým obtížím, tedy k všeobecnému poklesu hospodářské aktivity.

c) Krize z racionalizace

Třetí důležitou příčinou krizí je konečně dle Engliše krize z racionalizace, tj. krize vznikající z reálných úspor výrobních prostředků a práce. S tím je vždy spojeno uvolňování pracovních sil. Buď se zmenší jejich potřeba přímo ve výrobě (podniku), který racionalizaci provádí, nebo nepřímo tak, že se zmenší potřeba výrobních prostředků, což zmenší poptávku po výrobcích dodavatelských odvětví, jejichž hospodářská aktivita se sníží.

Racionalizace však na druhé straně vyvolává tendenci k rozšiřování výroby vyúsťujícímu až v nadvýrobu. Znamená totiž snížení výrobního nákladu, což umožňuje i snížení ceny. To podněcuje odbyt výrobků. Avšak přesto může zlevněná výroba možnosti odbytu předběhnout. Vedle toho může nastat jen obdobný jako při krizi z nadvýroby, že totiž zvýšený odbyt racionalizovaného výrobku při jeho nižší ceně bude mít za následek snížený odbyt u konkurujících výrobků. Závěr je, že racionalizace bude znamenat cenové změny u více výrobků.

Engliš vytýká jako hlavní rys krize z racionalizace její sociální stránku spočívající v uvolnění pracovních sil z výroby. Popírá však, že by zároveň s tím klesal i celkový národní důchod o mzdy vyřazených dělníků. Dochází prý jen k přesunu kupní síly nezaměstnaných dělníků ve prospěch ostatních obyvatel.

Jsou prý totiž možné tyto případy:

- a) buď se o ušetřené mzdy zvýší zisk podnikatelů, což ovšem předpokládá, že se ceny zboží nezměnily,
- b) nebo ceny přiměřeně klesnou a pak se zvýší kupní síla všech ostatních spotřebitelů. Škoda nezaměstnaných dělníků je tedy v každém případě prospěchem ostatního obyvatelstva.

Dejme tomu, říká Engliš, že nadvýroba vyvolaná racionalizací byla napravena. Je tedy obnovena rovnováha mezi výrobou a spotřebou při současné nezaměstnanosti. Cena racionalizovaného výrobku byla snížena podobně jako při deflaci, avšak výrobě to nepůsobí potíže (na rozdíl od deflace), neboť snížení cen předcházelo snížení výrobního nákladu. Zbývá jediný problém — nezaměstnanost.

Všimněme si nyní všech těchto typů krizí ve vzájemné souvislosti. I zde se výrazně ukazuje Englišovo buržoazní apologetické stanovisko. Především je nápadné, jak zde metafyzicky staví jednotlivé typy krizí proti sobě, resp. vedle sebe, ačkoliv i sám musí přiznávat jejich vzájemnou souvislost (např. u krize

z nadvýroby a krize racionalizační). Takový přístup je ovšem zcela vyumělkovaný, i když v duchu Englišovy nauky logický.

Všimněme si nejprve krize deflační. Jak uvidíme později, konstrukce tohoto typu vyplynula jednoznačně z potřeb doby. Na tomto místě si však můžeme povědět již toto: Peněžní oběh je v moderním zbožním hospodářství vždy nerozlučně spojen s úvěrovými vztahy. Z tohoto hlediska je pak každá krize zároveň i krizí deflační, neboť je doprovázena (nebo alespoň až dosud byla vždy doprovázena) i krizí úvěrovou a silnou kontrakcí úvěru. Nedostatek peněz, resp. peněžního kapitálu je právě jedním z důležitých znaků krize. Taková deflace je ovšem jevem a procesem probíhajícím živelně pod tlakem krize celého hospodářství. Engliš však, jak jsme viděli, má na mysli něco jiného. Jemu jde o deflaci vyvolanou záměrně, buď přes devizový kurs, nebo přes úvěrovou a finanční soustavu. V každém případě mu jde o otázku hospodářské politiky, ne o živelný výbuch rozporů kapitalistického hospodářství. Krize je tedy v tomto případě vyvolána víceméně uměle, ať už jsou cíle takové politiky jakékoliv. Neplyne nutně z hospodářské soustavy samotné. V tom je třídní smysl této teorie. Její gnozeologické kořeny není těžké najít. Tkví zejména v poválečném vývoji hospodářství první republiky, hlavně v krizi let 1920—21, kdy skutečně měla velký význam valutová a finanční politika tehdejší československé vlády.

Neméně ostře proniká Englišovo třídní hledisko i u obou dalších typů krizí — u krize z nadvýroby a krize z racionalizace. Ukazuje se především, že je zcela nesprávné oddělovat je a stavět vedle sebe. Při bližším pozorování se totiž ukazuje souvislost racionalizace a nadvýroby. Engliš to konečně také musí připustit, když říká, že nadvýroba může nastat z příčin na straně výroby. Jde mu však při celém problému o něco jiného. Nadvýroba prý nastává proto, že se změnilo hodnocení výrobků spotřebiteli, nebo proto, že se změnila skladba spotřeby následkem změny ve struktuře důchodů.

Je zřejmé, že tu Engliš úplně abstrahuje od třídních vztahů a jejich vlivu na celkovou poptávku. Zdůrazňuje právě subjektivní hledisko spotřebitelů, projevuující se ve změně jejich zálib, změně módy apod. Pravda, zmiňuje se též o změně ve skladbě důchodů, avšak zkoumá její důsledek jen ve vztahu k jednotlivému zboží, ne k úhrnné poptávce a k jejímu rozdělení mezi třídy. Zkrátka nadvýroba není u Engliše v podstatě otázkou třídních vztahů, není to důsledek rozporů mezi výrobou a spotřebou, rozporu nerozlučně spojeného s kapitalistickými vztahy, s akumulačním procesem v kapitalismu, nýbrž plyne prostě ze změny užití daných důchodů. V souvislosti s tím se pak Englišovi jeví problém nadvýroby jen jako problém nadvýroby jednotlivého zboží, aniž by vznikala nadvýroba všeobecná.

„Ze všech těchto důvodů klesl odbyt *určitého statku* (podtrženo námi — J. S.) při dané ceně, která byla dříve rovnovážná a vyvolávala větší výrobu, nežli je nyní snížený odbyt a snížená spotřeba; při dané ceně, která byla dosud rovno-

vážná, se vyrábí dále větší množství statků, které nenalézají odbytu, a jestli se nevyvrábějí jen na zakázku, plní se skladiště. Vzniká nadvýroba, avšak z důvodů, které nejsou na straně výroby, nýbrž jsou na straně spotřeby. Mohli bychom tu mluvit o „podspotřebě“, protože výsun rovnováhy a nadbytek statků vyrobených vznikl ze snížené koupě a spotřeby. Tato „podspotřeba“ je pojmově vždy speciální, týká se jen určitých statků.“¹⁹⁾

V souvislosti s tím se zabývá Engliš i otázkou všeobecné nadvýroby a odmítá její možnost. Otázka nadvýroby je prý jen otázkou nesprávného včlenění určitého výrobku do celého směnného společenství. „Nadvýroba je tedy nepoměr mezi rozsahem výroby a prodejní cenou, cenovou relací... Cena statků je příliš vysoká, statek je příliš drahý. Co to však znamená, že statek je příliš drahý? To znamená, že je drahý v poměru k jiným statkům (za cenu jeho kupitelným). Je-li tomu tak, nemohou býti současně všechny statky příliš drahé. Jestliže pak trvá nadprodukce statku proto, poněvadž je příliš drahý, protože pak může být statek drahý jen v poměru k statkům jiným, a všechny nemohou být vzájemně drahé, nemohou být všechny statky v nadproduci.“²⁰⁾

Engliš tvrdí, že podstata věci je vlastně v tom, že nadvýroba jednoho výrobku vyvolává všeobecný pokles aktivity, což se děje prostřednictvím vlivu poklesu ceny nadvyrobeného zboží na výrobní a odbytovou stagnaci ostatních výrobků, pro něž je nadvyrobený statek buď výrobním nákladem, nebo konkurentem jako užitná hodnota. (Viz hořejší výklad o přelévání nadvýroby.) V jádře jde tedy Englišovi o to, že hledání nové rovnováhy je doprovázeno dočasnými poruchami ve směnných relacích a nikoliv nějakou základní příčinou ve výrobě a rozdělení produktu. „Ale táž změna — hroucení ceny statku původně nadvyrobeného —, která začíná působiti odbytovou a výrobní stagnaci u všech ostatních, začíná současně odčiňovati odbytovou stagnaci i statku původně nadvyrobeného; účinek se přelévá a nestupňuje, nýbrž vyvažuje, takže ani zde nelze mluvit o současné nadproduci u všech statků, zvláště o nadproduci vznikající u všech statků původně. Omyl vzniká proto, že je zde nikoli všeobecná nadprodukce, nýbrž všeobecná kontrakce hospodářské aktivity.“²¹⁾

Gnozeologické kořeny Englišových názorů na otázku nadvýroby jsou na bíledni. — Je to Sayův (resp. Jamesa Milla) zákon odbytu, aplikující podmínky prosté zbožní výroby na kapitalismus a ztotožňující bezprostřední směnu se směnou uskutečňovanou prostřednictvím peněz. Tato teorie uznává právě jenom dílčí, ne všeobecnou nadvýrobu. Při bezprostřední směně mohou skutečně vzniknout odbytové potíže vždy jen pro jeden jediný výrobek, ne pro všechny zároveň. Jinak je tomu však při koupi, již musí předcházet prodej. Tyto dvě fáze nemusejí nutně proběhnout v bezprostřední následnosti. Protože pak prodej jed-

¹⁹⁾ Engliš, *Soustava Národního hospodářství II*, str. 697.

²⁰⁾ Engliš, *op. cit.*, str. 705.

²¹⁾ Engliš, *op. cit.*, str. 705.

noho zboží je úvodním aktem pro koupi řady dalších zboží, vznikají tu rázem odbytové potíže, tj. nadvýroba pro všechna ona zboží.

Tato mylná, dávno již vyvrácená teorie je odmítána i četnými buržoazními ekonomy. Jestliže se o ni Engliš přesto opírá (aniž by ji ovšem výslovně citoval), je to motivováno jeho třídním hlediskem, snahou ukázat, že krize z nadvýroby nijak nesouvisí s třídními vztahy v kapitalismu. Chce ukázat, že z krize je jen jedno východisko — docílit úspor na výrobních nákladech a uvést sortiment výroby do náležitých proporcí. Proto je prý také nesprávné hovořit o nouzi v nadbytku. Konečným cílem je dokázat teoreticky, že krize musí být řešena jen na účet pracujících.

Aby k těmto závěrům mohl dojít, zkoumá Engliš nadvýrobu záměrně u jednoho, izolovaného výrobku a nadto ji vyvozuje jednak ze změn ve spotřebě, jednak ze změn ve výrobě, jakoby tu šlo o dva rovnocenně faktory. Je zřejmé, že z důvodů jen na straně spotřeby všeobecná nadvýroba může sotva nastat, neboť neklesne spotřeba (při daných důchodech) u všech výrobků. Jinak je však tomu tehdy, přihlédneme-li k výrobě, kde se důchody (a tedy i předpoklady pro spotřebu) tvoří. Engliš ukazuje, že z důvodů na straně výroby nastane nadvýroba na základě reálných (vlivem racionalizace) nebo i jen peněžních úspor na nákladech při daných cenách. Poukazuje přitom i na vliv úspor na mzdách jak reálných, vedoucích k uvolňování pracovních sil, tak i jen peněžních. Zkoumá však tyto okolnosti izolovaně, jako jednotlivé případy při výrobě jednotlivých výrobků, resp. v jednotlivých podnicích a nevsímá si jejich vlivu na úhrnný důchod a postavení dělníků. Pak mu ovšem mizí i celkový rozpor mezi výrobou a spotřebou i jeho souvislost s kapitalistickým, akumulacním procesem — s růstem organického složení kapitálu i s rezervní armádou nezaměstnaných. O to však právě Englišovi jde. Pozorujeme totiž téměř na každé stránce úzkostlivou snahu bagatelizovat vztah tvorby důchodů v kapitalismu k nadvýrobě.

A zde jde především o úhrnné vztahy, o vztahy tříd. Spotřeba dělníků jako hlavní masy spotřebitelů je pro kapitalisty důležitá. Avšak důchody dělníků jsou pro ně nákladem, na němž musí uspořit. Přitom však kapitalisté usilují rozšiřovat výrobu, jakoby kupní síla nejširších spotřebitelských mas byla neomezená. To je právě v základu rozporu mezi výrobou a spotřebou. Tyto skutečnosti se však snaží Engliš obejít.

Výše jsme viděli, že Engliš přehlíží význam výrobní spotřeby. Nyní zase ignoruje význam osobní spotřeby pro reprodukční proces. Tvrdí, že nerovnoměrnost v rozdělení důchodů nijak neovlivňuje jejich užití, tj. celkovou kupní sílu. Vysoké důchody prý umožňují i vyšší úspory, které se kapitalizují a hledají umístění na trhu výrobních prostředků. Zde vzniká otázka: Co když tyto úspory nebudou kapitalizovány, nýbrž jen tesaurovány? Engliš to připouští a říká, že v tomto případě nastanou deflační účinky. Musíme se však ptát, zda není právě toto příznačné pro krizi. Vždyť tehdy dochází k přerušení koloběhu $Z - P - Z$

ve fázi P, tj. nekupuje se. Tak se nám znovu ukazuje deflační rys každé krize, nutný alespoň v určité její fázi. Ukazuje se nám i teoretická neopodstatněnost klasifikace deflace jako samostatného typu krize. Tím jen může být vyjádřeno uvážnutí reprodukčního procesu proto, že P nemůže být zálohováno se ziskem. To však zase souvisí s tím, že výroba předběhla spotřebu, jež je jejím konečným cílem, ať už zprostředkovaným jakýmkoliv podmínkami. To všechno však Engliš musí obejít, aby jeho teorie vyhověla cílům, pro něž je šita. Je tedy vpravdě teleologická.

Zvlášť ostře vyniká Englišova lhostejnost k osobní spotřebě v souvislosti s jeho posuzováním vlivu racionalizace. Zdůrazňuje, jak jsme viděli, že výroba zde není v krizi přes vznikající nezaměstnanost. Veškerá výroba nalézá odbyt, proto je v rovnováze. Znovu se nám však vtrhává otázka: Je logicky vůbec rovnováha možná, je-li porušena na jednom z trhů, které ji tvoří, na trhu pracovních sil? Odpověď se tu ovšem nabízí sama sebou. A co výroba, vyrábějící takto pro zužující se spotřební základnu? Jak dlouho bude pro ni taková „rovnováha“ vůbec možná? Engliš spěchá ovšem vyvrátit možné námitky. Úspora na mzdách je prý buď ziskem podnikatele a kapitalisty (čímž je kompenzována snížená spotřeba dělníků), nebo umožní snížení cen, a tak se ztráta dělníků změní v prospěch ostatních spotřebitelů. Tato argumentace však stojí na velmi vratkých základech. Co totiž udělají podnikatelé a kapitalisté se zvýšenými zisky? Zvýší snad svou spotřebu místo nezaměstnaných? Sotva. To by přece znamenalo, že kapitalista vyrábí pro osobní spotřebu, ne pro zisk. Kapitalisté tedy budou ve zvýšené míře akumulovat při stupňované racionalizaci a problém se bude dále zostřovat. Znovu se nám tu ukazuje, jak Engliš obchází rozpor mezi výrobou a spotřebou. Jeho řešení zde silně připomíná Tugana-Baranovského. Vidí mechanickou, metafysickou „rovnováhu“ výroby a spotřeby, pro níž mu je spotřební schopnost a životní úroveň hlavní masy spotřebitelů bezpodstatná.

Co se však stane s nezaměstnanými? Jak budou ti žít? Engliš připouští, že jejich životní úroveň se dočasně sníží a že v mezidobí bude mít dělnictvo prospěch z racionalizace. Nakonec však prý se stoupajícím blahobytem klesne úrok, což umožní zvýšení mezd, neboť v čistém produktu podniku (objektivním výnosu) vybuduje na ně více místa, dále bude práce při lepších strojích výkonnější, a proto budou podnikatelé ochotni platit vyšší mzdy. Engliš se tedy snaží konstruovat umělý společný zájem dělníků i kapitalistů na racionalizaci. Ignoruje skutečnost, že mzdy nejsou v žádné přímé souvislosti s produktivitou, že racionalizace v kapitalismu byla zpravidla spojena s dequalifikací pracovní síly, že tedy vede ke snížení mezd. Pro Engliše je však všechno v pořádku v tomto kapitalistickém světě, nejlepším z možných světů.

B. Ostatní přívrženci brněnské školy

Jak jsme se zmínili výše, má Engliš v české buržoazní politické ekonomii zvláštní význam a postavení v tom smyslu, že se stal hlavou jediné školy, která u nás vznikla. Z této školy má k teorii krize zvláštní vztah Englišův žák Václav Chytil, který otázkám krizi věnoval i samostatnou monografii „Vlny hospodářské konjunktury“.²²⁾

Chytil vychází zásadně z Englišovy teorie rovnováhy a krize a dále ji rozvíjí. Apologický a třídní význam této teorie je však u Chytila ještě více vyhocen a ještě mnohem zřetelnější než u Engliše. Stejně jako Engliš vidí i Chytil v krizi každé porušení rovnováhy. Říká, že z tohoto hlediska mohou být krize příznivé i nepříznivé. Přitom však často zajímavým způsobem domýšlí Englišovy názory a tím dává ještě více vyniknout jejich buržoazně apologetickému záměru. Konstatovali jsme při kritice Englišových názorů, že z Englišova pojetí krize vyplývá, že je vlastně kapitalistické hospodářství neustále v krizi, neboť jakékoliv změny, malé i velké, působí podle této teorie porušení rovnováhy, mění daný stav a tím vyvolávají krizi. Právě tuto myšlenku formuluje Chytil otevřeně: „A jediné proto, že pomíjíme ony malé a méně obsažné změny, jakoby nebyly, dospíváme k obecně rozšířené představě, jakoby existovala údobí hospodářského klidu a údobí krizí hospodářských. Myslíme stále jen na veliké změny, veliké krize, na vlnobití, nikoliv na vlnění, nevidíme nepatrných deflačních a inflačních procesů, nýbrž jen údobí velikých deflačních krizí, nevidíme malých racionalizačních procesů, nýbrž pouze veliké krize z převratných vynálezů.“²³⁾

Tato pasáž je velmi výmluvná. Pozorujeme, že Chytil pojem krize rozřeďuje a rozměňuje tak, až se stává prakticky bezobsažnou frází. Neboť co zbývá ze sociálně ekonomického významu krize, je-li možno hovořit jak o příznivých, tak o nepříznivých krizích a trvá-li krize prakticky nepřetržitě? Takto suchou cestou tedy „likviduje“ Chytil problém krize.

Při kritice Englišových názorů jsme měli několikrát příležitost ukázat na abstraktnost a apriornost jeho názorů. Uvedli jsme také, že jsou to jednak projevy Englišovy idealistické filosofie, jednak že se Engliš touto abstraktností teorií krize snaží odvést pozornost od skutečných příčin krizí. Také v tomto ohledu jde Chytil v Englišových šlépějích a dokonce dále za Engliše. Příznačné je již to, že svou monografií „Vlny hospodářské konjunktury“ označuje za „pojmoslovně kritickou studii“. Nejde mu tedy o konkrétní rozbor reprodukčního procesu, nýbrž především o abstraktní polemiku s pojmy. Spekulativnost

²²⁾ Václav Chytil byl Englišovým nástupcem jako profesor národního hospodářství na právnické fakultě v Brně. Zde patřil k Englišovým stoupencům i Vladimír Vybral, profesor finanční vědy. Englišův vliv byl však velmi zřetelný též u pracovníků Národní banky, např. u Miloše Horny, vedoucího studijního oddělení Národní banky v době, kdy byl Engliš jejím guvernérem. K brněnské škole musíme konečně přiřadit i Imricha Karvaše, o němž je v této kapitole řeč na jiném místě.

²³⁾ Chytil, O metodě a teoretických možnostech prognosy hospodářské budoucnosti, str. 16.

a tím i neživotnost Chytilova přístupu ke zkoumání cyklu se velmi názorně ukazuje v otázce fázi cyklu. Je nad slunce jasné, že provést takové dělení je možné jen na základě konkrétního zkoumání cyklu. Právě proti tomu však Chytil vehementně protestuje a tvrdí, že „rozdělení není odvozeno ze statistického materiálu, nýbrž může být vybudováno toliko na základě pořádkově abstraktní teorie hospodářské, předchází statistickému materiálu, musí být hotovo dříve jakožto myšlenkový nástroj pro zpracování daného statistického materiálu.“²⁴⁾

Vzniká ovšem otázka, odkud náš autor vezme svůj myšlenkový nástroj. Zřejmě to má být jen výron jeho abstraktních představ, jimiž je vytvořen svět k obrazu a podle přání buržoazního apogeta. O tom nás přesvědčuje další rozbor Chytilových názorů.

Zdánlivě je u Chytila kladným rysem to, že ukazuje na dynamičnost hospodářského života a že ji uvádí v souvislost s krizemi. Zdůrazňuje totiž, že hospodářský život podléhá neustálým změnám, jež narušují daný stav a nutí hospodářství hledat stále znovu rovnováhu. Ve skutečnosti je však Chytilovo myšlení metafyzicky strnulé a statické. Uvedli jsme již u Engliše, že podle něho ve statickém stavu, tj. při neměnných hospodářských podmínkách, nemůže krize nastat. A tohoto názoru se přidržuje i Chytil. Příčiny, které krize vyvolávají, neplynou totiž podle něho ze samotné kapitalistické soustavy, nýbrž přistupují k ní zvenčí. My ovšem víme, že produkční proces je zároveň i reprodukčním procesem, že všechny jeho stránky se neustále opakují. Z toho vyplývá, že nemůžeme nikdy zkoumat stavy, nýbrž dění, procesy, tj. hospodářský život v jeho vývoji a proměnách, jejichž příčiny plynou především z hospodářství samotného. Pro Chytila je však právě východiskem stav, který se mění jen z nějakého vnějšího poudu, jak ukážeme hned v dalších odstavcích.

A tím jsme i u jádra věci. Zde se nám ukazuje, jak slouží Chytilova teorie krize apogetice kapitalismu. Chytil se přidržuje Englišovy teorie plurality příčin krizí, podle níž je každá krize jiného původu a podle níž je tedy nejvýš možno rozeznávat jednotlivé typy krizí. Chytil však jde ještě dále, jednak odmítá výslovně souvislost krize s kapitalismem, jednak z toho logicky dovozuje, že příčinou krize je vždy nějaká mimohospodářská skutečnost, která „působí náraz na rovnovážnou hladinu hospodářskou“.²⁵⁾

„Veškeré radikální kritiky individualistické bezplánovitosti vznikají uprostřed velikých krizí podobných velikému vlnobití, měly by si tedy uvědomiti, že ono vlnobití bylo způsobeno velikým historickým nárazem mimohospodářským a že nemá s podstatou individualismu co činiti.“²⁶⁾

Jasněji není věru možno se vyjádřit. Není také nutno ztrácet čas podrobným vyvracením těchto Chytilových názorů. Jejich absurdnost je zřejmá. Cožpak de-

²⁴⁾ Chytil, *Vlny hospodářské konjunktury*, str. 85.

²⁵⁾ Chytil, *op. cit.*, str. 37.

²⁶⁾ Chytil, *op. cit.*, str. 38.

flace, nadvýroba — abychom zůstali jen u Chytilovy typologie krizí — nejsou ekonomické příčiny? Ani racionalizace, na niž se Chytil také odvolává, není jen záležitostí technickou, nýbrž i ekonomickou. Každému marxisticky vzdělanému ekonomovi je samozřejmé, že právě kapitalistická racionalizace je podstatnou příčinou nadvýroby. Ukazuje jen na bezvýhodnost buržoazní politické ekonomie, je-li po zkušenostech s krizemi z doby mezi první a druhou světovou válkou nucena sahat k tak absurdním a zjevně neudržitelným argumentům.

Smyslem Chytilových názorů na krizi je dokázat, že krize není nutným, nýbrž v podstatě jen náhodným jevem kapitalismu. To se projevuje i v Chytilově pojetí cykličnosti a periodičnosti, v němž i vrcholí jeho koncepce plurality příčin krizí. Stejně jako mu je každá krize jedinečným jevem, je mu jedinečný i cyklus. Krize je podle Chytila porušením rovnováhy a cyklus je proces od porušení rovnováhy až k jejímu obnovení. Každý tento cyklus čili zrovnovažující proces v Chytilově terminologii je prý světem pro sebe; bylo by prý zcela nesprávné chtít je na sebe nějak navazovat, neboť nějaká vnitřní souvislost mezi nimi neexistuje. Takovou souvislost lze konstatovat jen historicko-popisně. Proto také nelze hovořit o periodičnosti krizí. Taková periodičnost by prý existovala jen tehdy, kdyby tu byla nějaká nepřetržitě působící okolnost, jež by v sobě obsahovala nutnost opětovného výskytu krize. Z pouhého opakování krizí však nikterak nelze usuzovat, že se krize opakují periodicky.

Tolik Chytil. Můžeme klidně souhlasit s jeho interpretací periodičnosti a nadto jí samého Chytila popřít. Problém je skutečně v tom, zda existuje nějaká nepřetržitě působící příčina krizí. K jejímu odkrytí je však nutno zvolit jinou metodu, než které použil Chytil.

Pro něj je východiskem abstraktní rovnováha, stav, který prý normálně osobám zúčastněným na hospodářství dává vše, co jim podle jejich zásluhy patří. Východiskem pro Chytila je tedy harmonie zájmů, svět, který existuje jen v představách buržoazních apologetů. Má-li se Chytil vyrovnat s realitou hospodářského života a vysvětlit krize, musí si ovšem brát na pomoc faktory ležící mimo hospodářskou soustavu.

Ve skutečnosti je však nutno vzít za východisko zkoumání vztahy, v nichž kapitalistická výroba probíhá, ty analyzovat a zkoumat reprodukční proces v celé jeho souvislosti. Pak se ovšem ukáží hluboké rozpory, které se neustále reprodukují a které vyvolávají krize. Objeví se především základní rozpor kapitalismu jako nepřetržitě působící příčina vedoucí ke krizím. Tuto příčinu ovšem nemůže a nechce objevit buržoazní apologetik Chytil. A odkrytí tohoto základního rozporu nám dává i jednoznačnou odpověď na otázku, jak je tomu s periodičností kapitalistických krizí.

Do Englišovy brněnské ekonomické školy se zařadil svými metodologickými a noetickými názory i Imrich Karvaš, docent, později profesor právnické fakulty v Bratislavě. Jestliže však v tomto směru stojí plně na pozicích teleolo-

gického směru, pak se v teorii krize liší v četných bodech od Engliše a zejména od Chytila.²⁷⁾

Karvaš vychází sice stejně jako oni z teorie rovnováhy a v krizi vidí její porušení. Stejně jako oni rozeznává i Karvaš abstraktní teorii krize a výklad kauzálně historický. Přiklání se k teorii plurality příčin krizí. Avšak — a to je jeden velmi důležitý rozdíl — Karvaš chápe krizi jako poruchu rovnováhy směrem dolů. Tak píše v práci „Charakteristika dnešnej hospodárskej krízy“: „Hospodárska kríza sa prejavuje tým spôsobom, že následkom poruchy v určitej zložke hospodárskeho života vzostupný vývoj sa mení v pokles,“ a dále „pretože hospodárska kríza znamená zostupný hospodársky vývoj, čiže zmenšenie zamestnanosti výroby, zníženie obratu na trhu a zmenšenie dôchodov plynúcich do spotrebných jednotiek, môžeme povedať, že kríza sa v sústave hospodárskych čísel objavuje ako zmrštenie sústavy hospodárskych čísel.“²⁸⁾ Ve své souhrnné práci „Základy hospodárskej vedy“ z r. 1947 sice hovoří o krizi prostě jako u vysunutí hospodárskych relací z rovnovážného stavu, avšak z kontextu je zřejmé, že má na mysli především výsun směrem dolů.

Další Karvašovou zvláštností, zejména ve srovnání s Chytillem, je to, že krize spojuje přímo s kapitalismem. Chápe je jako jednu fázi hospodárského vlnění, které je kapitalismu imanentní. Toto vlnění vyplývá přímo ze struktury hospodárského systému (nejde tedy o mimohospodárské příčiny, jak tvrdí Chytil) a vzniká tam, kde „rovnováha je výsledkom protichôdne pôsobiacich síl, vyvolaných ako reakcia v samom hospodárskom živote. Ak je tento predpoklad správny, potom organicko-dynamické poňatie vyžaduje, aby rytmické vlnenie bolo vysvetľované nie vychytávaním určitých momentov alebo zdôrazňovaním len jednej stránky zložky hospodárskeho života, ale musí sa vysvetľovať ako zjav štrukturálny, ktorý je z hľadiska organického hospodárskemu systému imanentný.“²⁹⁾ Správně také Karvaš zdůrazňuje, že plánované hospodářství krize nezná, že naproti tomu v kapitalismu krize vznikají vždy, i když je soukromokapitalistická iniciativa nějakým způsobem omezena.

Konečně se liší Karvaš od Engliše též co do výkladu krize let 1929—1933. Podle Engliše byla tato krize především deflační povahy. Karvaš tento názor odmítá jako jednostranný a ukazuje na řadu okolností, které tuto krizi mimořádně zostřily. Píše, že se tu zauzly problémy plynoucí z krize zemědělské, sociální problémy vyvolané racionalizací, ukazuje též na následky strukturálních změn ve světovém hospodářství.

²⁷⁾ Karvaše lze zařadit do brněnské ekonomické školy proto, že metodicky vychází důsledně z englišovské teleologie. Karvaš však vydal svou učebnici „Základy hospodárskej vedy“ až v r. 1947 a snažil se v ní přihlížet i k ekonomice lidově demokratického Československa. Setrvaloval ovšem důsledně na buržoazních pozicích a počítal jen s trvalým „smíšeným“ hospodářstvím, tj. s trvalou existencí státního a soukromého podnikání.

²⁸⁾ Karvaš, Charakteristika dnešnej hospodárskej krízy, Obzor národohospodárský, 1933, str. 579.

²⁹⁾ Karvaš, Základy hospodárskej vedy II, str. 178.

Celkem správně oceňuje Karvaš úlohu monopolů v krizi. Engliš, jak víme, ve shodě s většinou buržoazních ekonomů z doby před krizí z roku 1929 hlásal, že kartely mohou být nástrojem regulování hospodářství vcelku a že tedy mohou odstranit i krize. Později ve své „Soustavě národního hospodářství“ se již Engliš o účincích kartelů vyslovuje značně skepticky. Nezkoumá však výslovně vliv monopolů na krize.

Karvaš si naproti tomu o blahodárném působení kartelů na cyklus nikdy iluze nedělal. Věnoval této otázce dokonce samostatnou studii — Vliv kartelů na konjunkturu — kde se o jejich schopnosti stabilizovat výrobu vyslovuje odmítavě. V „Základech hospodářské vedy“ pak přímo píše: „Kartely stabilizují, resp. zmírňují výkyvy ve výnose podniků (ak sa díváme na výnos z hladiska podnikateľa) ale deje sa to vždy len za cenu zintenzívnenia výkyvov vo volúmene výroby. Z hľadiska národohospodárskeho tieto dôsledky kartelov však neznamenajú zmiernenie hospodárskeho vlnenia, ale naopak ich prehĺbenie. Stabilizácia výnosu združených podnikateľov uskutočňuje sa na úkor zintenzívnenia krízových dôsledkov v národnom hospodárstve.“³⁰⁾

Můžeme tedy konstatovat, že Karvašova koncepce krize je realističtější než u ostatních členů brněnské školy. Zejména je u Karvaše pozitivním jevem 1. jeho v podstatě správné ocenění vlivu monopolů na cyklus, 2. to, že spojuje krize nutně s kapitalismem. To však naprosto nevyklučuje, že by Karvašova koncepce nebyla v zásadě stejně nevědecká a vulgárně ekonomická jako u Engliše a Chytila. Je totiž důležité vidět, jak Karvaš krize s kapitalismem spojuje. Ukážeme si to na několika faktech.

Jde tu především o samotné pojetí krize. Karvaš v ní nevidí řešení rozporů kapitalismu. Stejně jako Engliš a Chytil vychází z plurality příčin krizí, jež se mohou projevit na kterémkoliv ze čtyř trhů (trh statků, kapitálu, práce, deviz). Operuje při tom změnami na straně spotřeby, výroby v důchodech abstraktně, bez souvislosti s kapitalistickým vlastnictvím a s třídními rozpory z něho plynoucími. Podle těchto příčin prý bude mít i krize vždy svůj specifický průběh. Karvaš tedy také nechce vidět nějakou základní příčinu, z níž by bylo možno vyvodit krizi a s ní celý cyklický vývoj. A zde se nakonec zdá, že Chytil je logičtější než Karvaš. Chytilova koncepce je nejvýš apologetická. Hlásá pluralitu příčin krizí právě proto, aby mohla odmítnout periodičnost krizí vůbec, aby mohla odmítnout periodičnost krizí vůbec, aby mohla popřít jejich nutnou souvislost s kapitalismem. Je to ovšem zcela nesmyslné, avšak v duchu výchozí premisy zcela logické.

Karvašovi se takový výklad zdá zřejmě nehorázný. Proto od něho upouští a zůstává stát na poloviční cestě. Na jedné straně hlásá imanentnost krizí v kapitalismu, na druhé straně v podstatě individuálnost a specifičnost každé krize.

³⁰⁾ Karvaš, op. cit., str. 179.

Vzniká tak otázka: Jestliže je každá krize světem samotným pro sebe, jestliže má každá svou vlastní specifickou příčinu, jak je možno říci, že tato příčina pramení vždy nutně z kapitalistické organizace výroby?

Po pravdě řečeno, Karvaš se pokouší o vysvětlení. Posuďme však, zda úspěšně. Zdůrazňuje, že „Hospodárske vlnenie je len fáza celkového hospodárskeho vývoja, ktorú treba chápať organicko-dynamicky, a preto podstatu vlnenia možno vysvetliť len tak, že se najdú všetky príčiny dávajúce vznikat impulzom, ktoré spoluposobia v období hospodárskeho vzostupu a ktoré spoluurčujú zjavenie sa krízy a depresie.“³¹⁾ Tyto impulzy pak mohou vycházet z různých skutečností a jsou vždy motivovány ziskem.

Výroba pro zisk je ovšem rozhodujícím momentem kapitalistické výroby. Důležité pro vysvětlení krize je však to, jak je zisk chápán a vysvětlován. A podle Karvaše je to prostě rozdíl mezi výrobními náklady a prodejní cenou. Karvaš tedy popírá souvislost zisku se sociálními antagonismy kapitalismu a zisk chápe jen jako záležitost podnikatelské spekulace.

Krize je tedy podle Karvaše nakonec jen výsledkem anarchie, živelnosti kapitalistického hospodářství (resp. v jeho terminologii individualistického hospodářství) a hlavní roli tu prý má existence distribučního mezičlánku mezi výrobními jednotkami a domácností jako spotřebními jednotkami: „Tento mezičlánok, ktorý tvorí vlastnú zárobkovú jednotku a ktorého zisk je značne špekulatívneho charakteru, skresluje pravý stav vecí buď na strane dopytu, buď na strane ponuky a tým vyvoláva určité síly, ktoré vedú k nerovnováhe. Je pri tom ľahostajné, či impulzy vychádzajú z nesprávnych špekulačných odhadov na poli spotreby, alebo na poli výroby, alebo z určitých momentov, daných stavom na kapitálovom trhu.“³²⁾

Anarchie kapitalistického hospodářství je ovšem velmi důležitou a podstatnou příčinou krizí. Nelze ji však chápat tak, jak to dělá Karvaš. Podle něho vlastně touto příčinou není anarchie chápána jako důsledek kapitalistického vlastnictví výrobních prostředků, nýbrž anarchie je vyvolána existencí obchodního kapitálu. Tím je ovšem skutečnost dokonale překroucena; ze vztahů krize k sociálním antagonismům nezbyvá nic a ovšem také nezbyvá nic z vědeckého výkladu krize.

Výklad krize jen z anarchie kapitalistického hospodářství je nesporně jednostranný. Ukazuje se to v tom, že jen na základě anarchie by bylo možno vysvětlit pouze dílčí, ne však všeobecnou nadvýrobu, což je právě podstatný znak kapitalistických krizí. A tento znak lze uspokojivě vysvětlit, uvědomíme-li si, že kapitalistické výrobě je inherentní nejen anarchie, nýbrž i rozpor mezi výrobou a spotřebou. To však není možné bez správného chápání zisku jako výsledku vykořisťování, a ne jen jako výsledku spekulace. Není to možné bez přihlédnutí

³¹⁾ Karvaš, op. cit., str. 177.

³²⁾ Karvaš, op. cit., str. 178.

k sociálním antagonismům, k tomu, že kapitalistický reprodukční proces je v podstatě i akumulacním procesem, který se uskutečňuje na účet dělnictva. Tato brána poznání je ovšem uzavřena pro každého buržoazního ekonoma. Proto nemůže ani Karvaš správně objasnit nadvýrobní charakter krize, třebaže na rozdíl od Engliša uznává všeobecnou nadvýrobu. Tvrdí, že všeobecná porucha rovnováhy mezi výrobou a spotřebou je způsobena zejména úvěrem, který umožní nadměrnou expanzi výroby. Není tedy vyvolána sociálními vztahy ani kapitalistickým akumulacním procesem spojeným s racionalizací. Tento závěr je jistě jedním z nejlepších dokladů, jak buržoazní politická ekonomie překrucuje ekonomické skutečnosti.

* * *

Náš rozbor nám ukázal hluboce nevědecký a apologetický charakter výkladu krize, jak jej podala brněnská ekonomická škola. Vyznačuje se všemi hlavními rysy typickými pro vulgární politickou ekonomii. Víme, že je pro ni charakteristická nechuť i neschopnost rozlišovat mezi jevem a podstatou, že odtrhává zvláštní od obecného, zveličuje je a absolutizuje. Víme také, že to je právě i cesta, již se pokouší buržoazní politická ekonomie zastřít podstatu kapitalistického řádu s jeho rozporů. Teorie krize u Engliša a jeho školy to dokazuje pádně. Její základní poučkou je teze o pluralitě příčin krize. Jako každou tezi buržoazní politické ekonomie je nutno ji hodnotit po stránce gnozeologické a po stránce její třídní funkce. Gnozeologicky tato koncepce právě nerozlišuje mezi jevem a podstatou na jedné straně a mezi zvláštním a obecným na straně druhé. Každá krize je nesmírně mnohotvárný a bohatý jev, a proto se projevuje velmi mnohostranně ve všech oblastech reprodukčního procesu, ve výrobě, v zaměstnanosti, ve spotřebě, v oběhu, v peněžní soustavě. Kapitalistický reprodukční proces je zároveň i akumulacní proces, s nímž je spojena i víceméně nepřetržitá racionalizace. Celý buržoazní reprodukční proces se rozvíjí v nepřetržitém řešení antagonistických rozporů, jež čas od času vedou k silnému výbuchu — ke krizi —, jíž se odstraňují vzniklé disproporce. Avšak tyto skutečnosti nepůsobí prvotně, nýbrž mají své hluboké kořeny v kapitalistické soustavě, jsou odvozeny z jejího základního rozporu, z rozporu mezi společenským charakterem výroby a soukromokapitalistickým charakterem přivlastňování.

Tyto vztahy Englišova škola ignoruje a jednotlivé zvláštní projevy základního rozporu povyšuje na samostatné, na sobě nezávislé příčiny krizi. Dělá to tím, že odtrhuje nadvýrobu od kapitalistické racionalizace, peněžní stránku reprodukčního procesu od jejího substrátu — výrobního reprodukčního procesu. Projevy hospodářské politiky — inflaci a deflaci — povyšuje pak na samostatné příčiny. Avšak každá krize je krizí z nadvýroby, racionalizace má vždy důležitou funkci při vyvolání nadvýroby a rovněž úvěrová krize, projevující se deflačním tlakem, je zpravidla průvodním jevem cyklické krize. Jde o to, že to nejsou samostatné příčiny, nýbrž jednotlivé projevy hlubokého základního rozporu.

Tento rozpor se Englišova škola snaží zastříť. Jako buržoazní teorie zůstává na povrchu. Jevy, v nichž se zároveň odrážejí i jednotlivé zvláštnosti kapitalistického reprodukčního procesu od sebe odtrhuje a nehledá v nich pouze bezprostřední, nýbrž i konečné, základní příčiny. Tak dochází ke koncepci plurality samostatných příčin a toto falešné gnozeologické hledisko slouží třídní funkci této teorie krize — zastření skutečné podstaty krizí a jejich objektivní souvislosti s kapitalismem. Neboť má-li každá krize svou vlastní, specifickou příčinu, jak je možno dokázat, že všechny tyto příčiny souvisí vždy nutně s kapitalismem? V tomto směru jde nejdále Chytil, který krize připisuje přímo příčinám mimo-hospodářským. A třebaže Karvaš vyvozuje krize přímo z kapitalismu, zůstává na stejné vulgárních pozicích jako Engliš a Chytil, pokud krize nevyvozuje z vykořisťovatelského charakteru kapitalismu. Engliš a Chytil píší, že je marné hledat nějakou základní příčinu krize, stejně jako je v medicíně zbytečné hledat příčinu nemoci vůbec. Již v tomto přirovnání se ukazuje pochybené a zároveň i apologetické pojetí krize. Engliš i Chytil v ní vidí abnormální, výjimečný, chorobný stav. Avšak analýza reprodukčního procesu v kapitalismu nám ukazuje, že krize je zde zcela normálním jevem; neboť cyklus, v němž je krize základní fází, je jediné možnou formou reprodukce v kapitalismu.

Nevědeckost i apologetika Englišovy školy vrcholí v tom, že krizi ztotožňuje s jakoukoliv odchylkou od ideální, pomyslné rovnováhy, i kdyby třeba šlo o odchylku znamenající oživení. Takto brněnská škola nejen odtrhává krize od podstaty kapitalismu, nýbrž překrucuje i obsah pojmu krize k nepoznání, když dokonce tvrdí, že krize není vždy nutně spojena s úpadkem hospodářství. Zbývá již jen pouhé slovo, pod nímž si každý může vlastně myslit cokoli. Slovní eskamotáží se tak Engliš a jeho škola snaží pojem krize i sociálně ekonomický význam tohoto pojmu rozmělnit a odvést pozornost od skutečné podstaty a příčin krize. Ve skutečnosti se tak ukázala úpadkovost ekonomického myšlení tohoto reprezentativního směru buržoazní politické ekonomie v Československu.

3. Mildschuhova teorie krize

Na koncepci rovnováhy se zakládala i teorie krize Englišova kolegy z pražské university, prof. Vilibalda Mildschuha.

Mildschuha, profesora politické ekonomie na právnické fakultě pražské university, možno klidně označit za typického vulgárního eklektika. Myšlenkově tkvěl hlavně ve škole rakouské — byl žákem Bráfovým a čelného představitele rakouské školy Wiesera. Od ní převzal svou teorii hodnoty hraniční užitečnosti. Zároveň však byl Mildschuh již i pod silným vlivem anglosaské větve marginalistického směru, zejména Američana J. B. Clarka. Pokud se týče teorie peněz, byl Mildschuh nominalista. Zastával důchodovou teorii peněz, jež není nic jiného

než varianta kvantitativní teorie. Jedině zde se u Mildschuha ukazují jisté originální myšlenky. Pro výklad krize všeobecně i krize 1929—33 má Mildschuhovo pojetí peněz veliký význam. Proto se k němu ještě později vrátíme:

Podívejme se nyní nejprve na Mildschuhovu všeobecnou teorii krizí. Východiskem je mu rovnovážný stav hospodářství. Rozumí tím takový stav, kdy velká většina obyvatel může výrobou dosáhnout uspokojení svých normálních potřeb. Při tom vyrobené zboží je možné prodat za ceny odpovídající výrobním nákladem, do nichž patří i úrok a podnikatelský zisk. Za takové situace se bude vyrábět přibližně podle společenské potřeby. Bude stálý poměr mezi množstvím statků i důchody, nebude se měnit ani hodnota peněz ani úroková míra. Rovnováhu nenaruší ani změna v rozdělení důchodů. Nastane jen přesun mezi důchody jednotlivých skupin, aniž se změní úhrnná výše důchodů. Takto dojde jen k změnám ve struktuře poptávky. K poruše by nemohlo dojít ani poklesem nebo zvýšením výroby, neboť by se příslušně změnilo i množství peněžních nároků. Z takovéto celkové hospodářské rovnováhy plyne též rovnováha státního hospodářství a rovnováha ve styku zahraničím.

Naproti tomu stav, kdy značná část obyvatelstva není s to výrobou své obvyklé potřeby uspokojit, kdy tedy dojde k poruše mezi výrobou a spotřebou, kdy se výroba omezuje, kdy klesají ceny a důchody, je stav hospodářské krize.

Mildschuhova představa hospodářské rovnováhy je zřejmě strnulé, metafyzicky chápané schéma. Spočítá na myšlence neměnnosti, klidu jako normálního stavu hospodářství, ignoruje dynamiku hospodářského vývoje a jeho změny. Samy předpoklady takové situace jsou hluboce mylné. Je těžko představitelné, že na příklad změna v rozvržení důchodů (při jejich neměnné úhrnné výši) by nenarušila rovnováhu. Mildschuh sám konstatuje, že by to znamenalo změnu v poptávce (— např. přesun od luxusních předmětů k nezbytným výrobkům —), již by se výroba musila přizpůsobovat. To však je proces žádající určitý čas, nutně spojený s poruchami. Stejně naivní je i tvrzení, že ani poklesem nebo zvýšením výroby se rovnováha nezmění, neboť se prý příslušně změní i množství peněžních nároků. Například je-li prý následkem neúrody na prodej méně spotřebních statků, zmenšilo se příslušně i množství důchodů u příslušných výrobců. Mildschuh již ovšem neřeší jak se tito výrobci vyrovnají při svých nižších důchodech např. se závazky, které přijali při dřívějších vyšších důchodech. Z toho podle něho žádné problémy nevyplnou. Také se nezamyslí nad touto prostou skutečností: Následkem neúrody patrně stoupnou ceny, takže důchod zemědělců by nemusil klesnout. Je však otázka, jak se to projeví na použití důchodů spotřebitelů zemědělských produktů. Tento důchod se nezměnil.

Mildschuh tu je konečně v rozporu sám se sebou. Jednou říká, že normální, rovnovážný stav je ten, kdy velká většina obyvatel může výrobou krýtí své obvyklé potřeby. Nyní připouští, že výroba (a s ní i důchody) klesnou. Při menší výrobě by sotva bylo možné (při nezměněné struktuře důchodů) ono „uspokojení

obvyklých potřeb“. Přesto by byl pro Mildschuha takový stav normálním, rovnovážným stavem z hlediska výroby.

Mildschuh tedy chápe svou „rovnováhu“ asi takto: Ve smyslu uvedeném shora je kapitalistické hospodářství normálně ve stavu rovnováhy, jež je možná při různém rozvrstvení důchodů a při různé výši výroby. Změny od jednoho rovnovážného stavu k druhému však podle něho nastávají jakoby náhlým skokem, bez jakéhokoliv přechodu. Úplně se přehlíží, že tento přechod by musil být bolestným, rušivým procesem.

Dále Mildschuh uvádí, že normální rovnovážný stav může být porušen těmito událostmi: velkými válkami, jež vyvolají dlouhodobé cenové pohyby, obchodními fluktuacemi (jimiž vznikají bursovní, úvěrní a peněžní krize), jakož i výrobními krizemi, postihujícími buď jednotlivá odvětví, nebo celou výrobu určité země v souvislosti se změnami techniky a výrobních podmínek. Všechny tyto případy pokládá za víceméně nahodilé poruchy.

Naproti nim staví periodické krize z nadvýroby, vyskytující se asi od sta let. Zachvacují celý hospodářský život a jsou zpravidla mezinárodní. Tyto krize jsou částí celého cyklu periodicky se opakujícího a vyznačujícího se těmito fázemi: 1. haussa, kdy dochází k „překapitalizování“, k „nadvýrobě kapitálových statků“ (Mildschuh tím rozumí nadvýrobu výrobního kapitálu), 2. přechod — vyznačující se předlužováním, 3. baissa, tj. fáze likvidace.

Dvou okolností si tu hned můžeme povšimnout. Konstatováním, že periodické krize z nadvýroby se objevují posledních sto let, spojuje Mildschuh jejich výskyt nepřímě s kapitalismem. A dále: Nejprve hovoří o krizi z nadvýroby, jako součástí cyklu. Když však dochází ke konkrétnímu členění cyklu, tu mu náhle krize z něho vypadá. Zřejmě se mu rozplývá mezi „přechodem“ a „baissou“. Tím však se Mildschuhovi ovšem ztrácí ze zorného pole to podstatné v celém jevu.

Již nyní vidíme, že se u Mildschuha prolínají dvě koncepce:

- a) koncepce statické rovnováhy jako normálního stavu,
- b) koncepce kapitalismu imanentního vývojového cyklického pohybu.

To samo je již rozporné. První koncepce je schematická a metafyzická. Může sloužit nejvýše jako pomůcka, výchozí moment pro vysvětlení skutečnosti (podobně jako marxistická politická ekonomie vychází od abstraktní teorie reprodukce). Mildschuh ji však zabsolutňuje, předvádí ji jako něco skutečného, konkrétního, něco co stojí vedle, paralelně s koncepcí cyklického vývoje. Ve skutečnosti se ovšem rovnováha (vlastně proporcionalita) ustavuje právě prostřednictvím cyklického vývoje.

Všimněme si nyní Mildschuhova popisu cyklu. V hausse je příklon k větší výrobě výrobních prostředků, jichž se tak vyrobí příliš mnoho. Výroba spotřebních statků proti důchodům však zaostává, a proto jejich ceny stoupají. Podnět k tomu může přijít z různých stran. Mohou to být změny ve výrobní technice, objevy nových trhů, nedostatečné zásobení obyvatelstva po delší válce.

Za takové situace je výhodná výroba spotřebních předmětů i výrobních prostředků a jejich ceny všeobecně stoupají. Po nějaké době se však ukazuje, že vývoj byl přeceněn. Vzhledem k stoupajícím nákladům (mzdy, ceny surovin i úrok) se čtené investice omezují nebo odkládají, takže poptávka ochabuje. Ukazuje se též, že bylo vyrobeno příliš mnoho kapitálových statků. Zisky proto nestoupají a nadto jsou pohlcovány stoupající úrokovou mírou. To všechno podlamuje podnikavost. Zpomalení tempa vývoje však nutí k dalším úvěrům. Podnikatelé si vypůjčují prostředky jednak na financování rostoucích skladů, jednak novými úvěry splácejí staré úvěry. Proto je velká poptávka po úvěru a úroková míra se drží na vysoké úrovni. Zároveň pak to, že se úroky platí novými dluhy, vyvolává jakousi úvěrovou inflaci, jejíž účinky brzdí dočasně pokles cen. To je II. stadium.

Nyní přichází III. stadium — baissa. Buď se podnikatelům podaří obtíže i za cenu jistých ztrát překonat, nebo je tyto ztráty zaženou až do konkursu. V každém případě se zmenší jejich důchody, čímž odpadá síla vedoucí k zvyšování cen. Při klesajících cenách se stává výroba nevýhodná. Proto klesá poptávka po výrobních prostředcích i po úvěru, s tím klesá i úroková míra, klesají mzdy i zaměstnanost. S klesajícími důchody ubývá i poptávky po spotřebních předmětech, což se projeví i na jejich cenách. Teprve když ceny surovin, mzdy a úrok klesnou tak, že výroba se stává rentabilní, obnoví se rovnováha. Deprese může při tom trvat i po delší dobu.

Mildschuh se dále táže, jak vysvětlit cenové kolísání. S poukazem na Sayovu teorii trhu odmítá názor, že by v rozmachu došlo k všeobecné nadvýrobě. Mildschuh objasňuje pohyby cen takto: Problém je v tom, proč ceny kapitálových statků (tj. prvků výrobního kapitálu) v hausse stoupají, aniž by klesaly ceny spotřebních statků. Proč vlastně stoupá celá cenová hladina? Vysvětlení je snadné: Následkem příklonu k výrobě kapitálových statků přicházejí prostřednictvím cedulové banky do oběhu peněžní nároky, tj. kupní síla, jíž dosud neodpovídají příslušné výrobky. Proto dochází k vzestupu cen, který by se však musil zastavit, jakmile by se nové výrobky objevily na trhu. Je tu však i druhá okolnost vedoucí k trvalému stoupaní cen. Podnikatelé se totiž snaží — podaří-li se jim získat dlouhodobou půjčku — využít co nejvíce rozdílu mezi úrokovou mírou a očekávaným výnosem investic. Proto právě dochází k onomu příklonu k výrobě kapitálových statků. To vede ovšem i k jejich nadměrné výrobě. Proto, i když dospějí na trh výrobky, jejichž výroba byla zálohována provizorně vydanými platidly, jež by nyní měla zmizet, nezmizí, neboť podobný proces trvá i nadále. Poptávka převyšuje nabídku a ceny proto neklesnou. To trvá až do zlomu v přecenění budoucích možností, kdy se proces obrátí. Klesá poptávka po úvěru, klesá rozsah emise peněz, přestávají se vyrábět kapitálové statky, klesají ceny i důchody.

Taková je v kostce Mildschuhova všeobecná teorie krizí. Podrobme ji jako celek kritice. Všimneme si nejprve jejich kladných stránek.

Za ně můžeme pokládat poukaz na strukturální změny v průběhu cyklu, jak ve vzestupu, tak i v sestupné fázi. Mildschuhův těžkopádný výklad vlastně říká, že výroba se v kapitalismu rozšiřuje a zmenšuje hlavně na účet výrobních prostředků. Správný je též jeho postřeh, že nadvýroba spočívá v podstatě v nadvýrobě kapitálu. Je možno souhlasit i s jeho konstatováním, že kupní síla (tj. poptávka) při vzestupu předbíhá nabídku spotřebních prostředků. Jde tu v podstatě o myšlenku, kterou najdeme již u Marxe³³). Správné je konečně, že podnět k úvěrové expanzi nevychází od bank, nýbrž od podnikatelů.

Na druhé straně však Mildschuhovy názory obsahují mnoho neudržitelných momentů. Naivní je ovšem hned jeho odkaz na Sayovu teorii, pokud se týče nemožnosti všeobecné nadvýroby. Say vlastně abstrahuje od peněz a důsledků z toho plynoucích. Předpokládá dále prostou zbožní výrobu, kdy všeobecná nadvýroba skutečně není pravděpodobná, protože cílem výroby je užitná hodnota. Jinak je tomu však v kapitalismu, kdy se vyrábí pro směnnou hodnotu, a cíl výroby je proto neomezený. Za takových podmínek skutečně musí dojít k nadvýrobě užitných hodnot jako kapitálu. Dochází tu k přerušení procesu P-Z-P, přerušení je tu však dáno nejprve ve fázi Z-P následkem nemožnosti prodat se ziskem, což dále znemožňuje i vynaložení peněz jako kapitálu.

Nesprávné je ovšem, že Mildschuh vidí jako hlavní moment pokles cen, jež chce především vysvětlovat. Nesouhlasí to konečně ani s jeho vlastním názorem o postavení zisku v cyklu. Podle Mildschuha je vlastně jediným předpokladem stoupání zisků růst cen. I když skutečně ve vzestupné fázi ceny obyčejně stoupaly a v sestupné fázi klesaly, nemusí tomu tak býti vždycky. Zisk v běžné kalkulační praxi vyplyne z rozdílu mezi prodejní cenou a výrobními náklady. Budou-li náklady z různých důvodů klesat (např. následkem racionalizace), mohou klesat i ceny bez újmy zisků. Skutečně, v letech 1926—29 prochází např. kapitalistické hospodářství vzestupnou fází při klesajících cenách. Mildschuh zde pominul, že rozhodující pro posouzení vzestupu nebo poklesu jsou změny v objemu výroby a ty že je třeba především sledovat.

Zmínili jsme se již, že Mildschuh spojuje krize jen nepřímo „ne výslovně“ s kapitalismem tím, že jejich vznik prostě zařazuje do období rozvinutého kapitalismu. Neříká přitom ani že jsou jen možné, ani že jsou nutné. Prostě jsou, neboť jak píše na jiném místě — očekávané možnosti se neuskutečňují. Jak a proč, o tom se nehovoří. Mildschuh tak v podstatě pomíjí společenskou stránku výroby, zvláštnosti kapitalismu, a tak i krize u něho nakonec nabývá povahy „technické poruchy v rozdělení kapitálových statků“. III. díl Národohospodářské

³³) Marx, Kapitál II, kap. 16, část III: Obrat variabilního kapitálu ze společenského hlediska.

teorie, kde tyto otázky rozebírá, vyšel v roce 1932 (3. vydání). Datum naznačuje, že ono opomenutí nebylo náhodné, že tu šlo spíše o to, vyhnout se odpovědi na palčivé otázky, které kladla doba. O něco dále si konečně svůj názor budeme moci ověřit. Na tomto místě však můžeme ještě připomenout předchozí výklad o Mildschuhově teorii rovnováhy. Připomeňme si znovu, že Mildschuh tam zdůrazňuje, že se rovnováha neporuší ani změnou v rozvržení důchodů. Zde tedy Mildschuh již vědomě zavírá oči před rozpory kapitalismu. Typické je nad to, že uvažuje ve svém příkladu (Národohospodářská teorie III, str. 290) změnu rozdělení důchodů zdaněním v neprospěch kapitalistů a ve prospěch dělníků. Při tom ovšem v průběhu cyklu dochází k změnám v rozvržení důchodů ve prospěch kapitalistů. Růst zisků dosahovaný vyšším vykořisťováním je přece vůbec předpokladem pro východisko z krize.

Ještě zřetelněji provádí Mildschuh „úhybný manévr“ když se pokouší motivovat cyklus vůbec. Vypomáhá si zde psychologii. Cyklus je prý vlastně výsledkem vln střídavého optimismu a pesimismu. V hausse se možnosti přeceňují, v baisse naopak podceňují. To má příslušné účinky na poptávku po kapitálu, pracovních silách atd. Nejvýrazněji proniká toto pojetí v Mildschuhově práci „Kupní síla peněz, důchody a úroková míry“, kde se píše: „To je tedy v krátkosti vysvětlení oněch periodických fluktuací výrobních (commercial fluctuations), o nichž měl Jevons za to, že ony jsou účinkem slunečních skvrn; ve skutečnosti jak jsme viděli, lze je spíše vysvětlit občasnými vlnami psychologického přeceňování a podceňování budoucích možností.“³⁴⁾

I když tedy Mildschuh přijímá názor, že cyklus je imanentním pohybovým zákonem kapitalismu a vyzvedá zároveň i úlohu zisku, přece nakonec samé příčiny tohoto pohybu vyvozuje z psychologie, tedy z okolností mimo hospodářskou soustavu. Tím se prakticky dostává na stejnou úroveň jako Jevons se svými slunečními skvrnami. Nakonec ne zisk, nadhodnota jako podmínka vývoje kapitalismu, nýbrž vlna optimismu a pesimismu působící na dosahování zisků jsou rozhodujícím faktorem.

Bylo by ovšem nesprávné chtít popírat jakýkoliv vliv psychických faktorů na vývoj hospodářství vůbec. Ekonomické zákony nepůsobí automaticky, nýbrž prostřednictvím lidí, živých bytostí s jejich sklony, zálibami, rozmary. Proto jejich působení není mechanické. Avšak psychika lidí, jejich nálady, zejména pokud se týče hospodářských účinků, jsou podstatně determinovány vnějšími, objektivními podmínkami, jak se vytvářejí na základě působení vnějších, objektivních zákonů.

Vedle této „všeobecné“ teorie krize má Mildschuh i další teorii krize související s jeho teorií peněz. Tato druhá varianta byla vypracována hlavně se zřetelem na cyklus let 1918—1938. Hlavní uplatnění však našla právě v krizi let 1929—33.

³⁴⁾ Mildschuh, Kupní síla peněz, důchody a úroková míra, str. 113.

Vyložíme si však její základy již na tomto místě právě proto, že se opírá v podstatě o všeobecnou Mildschuhovu teoretickou koncepci. (Podrobněji si Mildschuhova výkladu krize let 1929—33 všimneme na jiném místě.)

U druhé varianty Mildschuhovy teorie krize se zvláště výrazně ukazuje slabina jeho názorů. Jako hlavní rys krizi vidí totiž ne pokles výroby, nýbrž pokles cen. Z velké části je u Mildschuha vůbec teorie cyklu teorií změn cen, jež vychází z jeho teorie peněz.

Jak jsme se zmínili vpředu, je Mildschuh přívržencem důchodové teorie peněz. V podstatě je to varianta kvantitativní teorie, ačkoliv tuto teorii Mildschuh odmítá. Není účelem našeho pojednání podávat výklad a kritiku Mildschuhovy teorie v plné šíři, a proto se omezíme jen na rozsah nutný pro naše

Podle kvantitativní teorie je cenová hladina určena množstvím peněz. Proto i změny ceny jsou výsledkem změn v množství peněz (všeho druhu, tj. i náhražek). Mildschuh sice správně podotýká, že peníze (jejich množství) se spíše přispůsobuje potřebě (tj. cenám), než aby samy ceny určovalo, přesto však v podstatě stojí na stanovisku kvantitativní teorie. Výše cen není ovšem podle něho určena množstvím peněz vůbec, nýbrž pouze objemem důchodů věnovaných koupí spotřebních statků, kdežto poměr mezi úsporami a množstvím kapitálových statků je důležitý pro výši diskontu (tj. krátkodobé úrokové míry). Jádrem své teorie formuluje takto:

„Správná je především věta, že každým odvedením naturálních hodnot nebo statků (v širším smyslu) nabývá se peněžního nároku a naopak že nelze zpravidla peněžních nároků nabýti než odvedením naturálních hodnot nebo statků v širším smyslu. Z toho plyne, že úhrn peněžních nároků musí se vždy rovnati úhrnu naturálních hodnot. Ale neplyne z toho nikterak, že taková rovnost musí tu být také mezi jednotlivými kategoriemi statků (statky spotřebními, kapitálovými a platidly) a částmi důchodu ke koupí jich určenými.

Za normálních poměrů taková rovnováha zde skutečně bývá, ježto se z každé kategorie statků — (v širším smyslu) vyrábí nebo přivádí na trh takové množství, po jakém je poptávka. Odtud ona setrvačnost hladiny cenové za normálního vývoje.

V dobách abnormálních (za haussy nebo války) se však stává, že se — buď následkem přeceňování budoucích možností, nebo že si stát chce opatřit důchody za každou cenu — odvádějí do společného výrobního fondu jednotlivé druhy statků (reálné statky, kapitálové, peněžní statky kapitálové, platidla) ve mnohem větším množství, než odpovídá poptávce. Následek tu musí být, že onen druh statků, který je v nadbytku, klesne poměrně v hodnotě peněžní, naproti tomu oba druhé druhy, mezi nimi též statky spotřební, stoupnou v ceně neboli hodnota (kupní síla) peněz klesne.“³⁵⁾

³⁵⁾ Mildschuh, Národohospodářská teorie III, str. 257.

Aniž bychom se chtěli pouštět do podrobného rozboru (který jak řečeno výše, není účelem naší práce), můžeme poznamenat: Mildschuh zřejmě vychází z papírových peněz v duchu své nominalistické teorie. Citujeme: „Peníze jsou totiž svou podstatou toliko poukazem na statky a od nich odvažují svou hodnotu; mají tedy sice hodnotu, ale odvozenou. Hodnota plyne, jak bylo již ukázáno na jedné straně z toho, že pomocí peněz možno platit dluhy, daně i konečně je jich třeba zpravidla i ke koupi statků a na druhé straně, že je množství jich omezeno (státní monopol) a pohledávku peněžní lze zpravidla získati jen za nějaký statek. Jednotka hodnotná není tu arci určité množství kovu ani určité kupní síla — neboť ta se v místě a v čase mění — nýbrž dle Knappa není nic jiného, než jméno, kterým se vyjadřují platy — to je novější názor nominalistický.“³⁶⁾

Skutečně, teprve později hovoří Mildschuh o účincích, které má na peněžní soustavu soustava zlaté měny („připoutání hodnoty peněz k hodnotě drahého kovu“ — jak se vyjadřuje). Takto ovšem jeho peněžní teorie stojí na hlavě, jde-li od náhražek ke skutečným penězům a staví obojí na stejnou úroveň. Než všimněme si ještě několika jiných „perel“. Úhrn peněžních nároků se má rovnat úhrnu naturálních hodnot. Avšak co je naturální hodnota? Blíže to Mildschuh nevysvětluje, jen z kontextu je patrné, že tu jde o výrobek, statek, prostě o nějakou užitnou hodnotu. Tedy úhrn peněžních nároků se má rovnat sumě užitných hodnot. To je ovšem očividný nesmysl.³⁷⁾

Tato rovnováha mezi strukturou důchodů i strukturou statků je jednou stránkou rovnováhy jako normálního stavu. V dobách abnormálních však je porušena a tím vzniká disproporce mezi strukturou výroby a poptávkou. Proto se statky, které byly vyrobeny v nadměrném množství, znehodnocují, jiné v ceně stoupají.

Jaké jsou příčiny těchto disproporcí? Mildschuh uvádí tři. Především je to „překapitalizování v hausse“ a baisse. Tím má na mysli cenové změny, k nimž dochází v průběhu cyklu, jak jsme je popsali výše. Všimněme si jen znovu, jak proti sobě i zde staví „normální“ rovnováhu a „abnormální“ stav jako následek změn vyvolaných fázemi cyklu.

Druhou příčinou je platidlová inflace vyvolávaná nadměrnými potřebami státu v souvislosti s válkami a opačně deflace při nápravě měny. I zde proráží Mildschuhovo nevědecké, nominalistické pojetí peněz. Hovoří totiž i o „zlaté (stříbrné) inflaci“ a staví na roveň znehodnocení náhražek skutečných peněz způsobené jejich nadměrnou emisí a znehodnocení plnohodnotných peněz, vyvolané zvýšením produktivity při těžbě drahých kovů.

Třetí příčinou konečně je úvěrová inflace zvyšující cenovou hladinu a úvěrová deflace, která naopak ji stlačuje. Poněvadž úvěrová inflace a deflace úzce

³⁶⁾ Mildschuh, op. cit., str. 247.

³⁷⁾ Srov. Marx, Kapitál I, str. 141.

souvisí s Mildschuhovým výkladem krize 1929—33, musíme se u nich blíže zastavit a jejich podstatu vysvětlit.

Úvěrová inflace záleží podle Mildschuha v nadměrném rozmnožení „peněžních statků kapitálových“ (prakticky — státních dluhopisů). Toto rozmnožení však povede k inflačním důsledkům (tj. k zvedání cenové hladiny) jen tehdy, jestliže bude stát platit úroky ze starých dluhů novými dluhy a příslušný obnos se do trhu jaksi „vecpe“ (Mildschuhův termín). Pouhé poskytnutí úvěru prý ještě změny v cenové hladině ovlivnit nemůže, neboť tu jde pouze o přesun v důchodech od obyvatelstva na stát. Jestliže pak stát bude úroky z půjček a půjčky samy splácet z daňového výnosu, pak proti zvýšeným důchodům majitelů půjček bude zmenšený důchod zdaněných občanů, takže celkový peněžní důchod se nijak nezmění. Proto nebude dotčena cenová hladina.

Jinak je však tomu, jestliže stát bude platit úroky ze starých dluhů novými dluhy. V tomto případě se uspořená kupní síla neváže, nýbrž vytváří se nová kupní síla, v níž se zvětšují důchody, jimž neodpovídá přírůstek výroby. Proto dochází k vzestupu cenové hladiny. „Docházím k závěru, že podstata úvěrové inflace záleží v tom, že se zde do oběhu vecpávají nové peněžní kapitálové statky (renty) nad jejich potřebu. Takovéto „vecpání“ nových rent nastává nutně tím, když stát hradí úroky ze svých dluhů novými dluhy.“³⁸⁾

Následkem toho stoupají ceny spotřebních prostředků i úroková míra, naproti tomu klesají kursy cenných papírů. Proces trvá, pokud se úroky i nadále platí novými dluhy, tj. cenová hladina se zvyšuje. Zastaví se teprve tehdy, když se státní rozpočet dostane do rovnováhy. Jestliže se nyní stát snaží státní dluh likvidovat, dojde k opačnému procesu, k úvěrové deflaci projevující se v poklesu cen. K tomu však nestačí samo splacení půjček (neboť to je opět pouze přesun důchodů). Teprve když stát použije částek uspořených na úrocích k dalšímu splacení dluhů, zmenší se důchody určené pro nákup spotřebních statků, ačkoliv jejich výroba se nezměnila. Proto ceny klesají. Celý proces — jak vzestupný, tak i sestupný (a tento zvláště) — je ovšem provázen značnými hospodářskými poruchami a krizí. Jde totiž o to, že při vzestupné cenové tendenci jsou celá výroba, ceny, mzdy, úvěry, zařízení na zvyšování cen. Jestliže se ceny stabilizují a nakonec dokonce klesají, působí to vážné výrobní nesnáze.

Takový je, ve stručnosti řečeno, Mildschuhův výkladu úvěrové inflace a deflace (ten je i základem jeho pojetí cyklu mezi I. a II. světovou válkou).

Dotkněme se několika poznámek „úvěrové inflace a deflace“. Zdá se totiž, že rozdíl mezi úvěrovou a platidlovou inflací a deflací je umělý, že ve skutečnosti jde o jedno a totéž, při čemž je jen rozdíl v technice, již je inflace prováděna.

Všimněme si, jak se podle Mildschuha objevuje při úvěrové inflaci nová kupní síla. Jak řečeno, podstata je údajně v tom, že se úroky z dluhů platí

³⁸⁾ Mildschuh, Úvěrová inflace, Sborník věd právních a státních, sv. XXII, r. 1922, str. 439.

novými dluhy, čímž se „vecpou“ do trhu nové peněžní důchody. To se může stát těmito třemi způsoby:

- a) stát platí úroky ze starých dluhů novými dluhopisy a tím stoupne příslušný důchod věřitelů,
- b) stát dluhopisy nejprve prodá, z výtěžku uhradí úroky, jimž budou odpovídat i nové peněžní důchody zvyšující kupní fond,
- c) stát si sám vypůjčuje všechny volné obnosy, má monopolní postavení na trhu půjček a platí úroky výnosem z nových půjček.³⁹⁾

K tomu je třeba poznamenat: Mildschuh líčí věc jako vztah mezi státem a strádaly z řad obyvatelstva. Je jasné, že takto by k celkovému zvýšení peněžních důchodů nemohlo dojít, neboť to, co by si stát vypůjčil na zaplacení úroků od jedné skupiny, zaplatil by skupině druhé, takže by došlo pouze k přesunu mezi obyvatelstvem, aniž by se měnil úhrnný kupní fond. (Je ovšem třeba mít na paměti, že za válečného hospodářství se i takto objevuje přebytečné oběživo, neboť válka narušuje ohromným ničením užitných hodnot reprodukční proces. Působí tu i to, že se snižuje výroba spotřebních statků, ačkoliv peněžní důchody jsou značně vysoké.) Háček je však v tom, že stát si opatroval platební prostředky v podstatě jinak: Totiž tak, že své dluhopisy prodával bankám, hlavně cedulové bance. Obchodní banky na základě dluhopisů otvíraly státu fiktivní depozita nebo si prostředky opatrovaly lombardem u cedulové banky a cedulová banka na základě státních dluhopisů přímo emitovala svá platidla (samozřejmě nesměnitelná). Takto tedy již nedocházelo k pouhému přesunu, nýbrž k tvorbě nové kupní síly, nových platidel, jimž neodpovídal přírůstek výroby. Vylíčeným způsobem byla v podstatě financována válka ve Francii i v Anglii.⁴⁰⁾ Podobně si konečně počínala i Rakousko-uherská banka. Je zřejmé, že šlo vlastně o obyčejnou inflaci, která byla jen zamaskována z taktických důvodů úvěrovým vztahem mezi státem a cedulovou bankou, takže místo nesměnitelné státovky příliš již zprofanované nastoupila zdánlivě solidnější nesměnitelná bankovka. O tom však již Mildschuh mlčí.

Je zřejmé, že Mildschuhovy názory na krize v sobě obsahují hluboké rozpory. Mildschuh označuje na různých místech krize let 1920—21 i 1929—33 za periodické krize z nadvýroby, za součást celého hospodářského cyklu (např. v Národohospodářské teorii, díl III.), na druhé straně je však považuje za specifické následky první světové války, přesněji řečeno za výsledek snahy o stabilizaci státního hospodářství a reformu měny. V prvním případě vystupuje krize jako objektivní jev dostavující se s neúprosnou přírodní zákonitostí, v druhém případě je to výsledek hospodářské politiky, tedy konec konců následek vědomé činnosti, který je také možno vědomě odstranit. Je zde zřejmý rozpor, tím křik-

³⁹⁾ Mildschuh, op. cit.

⁴⁰⁾ Srov. Charles Rist, *La déflation en pratique*, Paříž 1924.

lavější, že tyto protichůdné názory jsou vyslovovány v publikacích vycházejících ve velmi krátkých časových odstupech, aniž by byl učiněn pokus nějak je smířit. Není těžké pochopit příčinu tohoto faktu. Tváří v tvář strašné hospodářské krizi a z toho vyplývajícímu i politickému napětí se Mildschuh nemohl odhodlat, aby současnou hospodářskou situaci vyvozoval a vysvětloval přímo a jednoznačně ze zákonitostí kapitalistické výroby, nýbrž musil hledat teorii umožňující výklad smířitelný s kapitalismem. Deflační teorie krize, vyvozující ji vlastně z hospodářské politiky, tomu požadavku vyhovovala. Prakticky tedy stojí Mildschuh se svou koncepcí na stejné základně jako Engliš, i když deflaci samu chápe jinak.

Závěrem bude snad vhodné i podotknout, proč jsme věnovali tolik místa autorovi v období buržoazní republiky širší veřejnosti málo známému. Mildschuh byl, jak řečeno na počátku, profesorem právnické fakulty Karlovy university. Pod jeho vlivem tedy vyrůstalo několik generací inteligence, která zaujímala důležité místo ve veřejném i hospodářském životě. A to nám snad dostatečně odůvodňuje, proč jsme se Mildschuhem tak široce obírali.